

עתליה: נסיכה משומרון בממלכת יהודה

יגאל לויין

תקציר

לפי המסופר במלכים ב יא ובדברי הימים ב כב, לאחר מותו של אחזיהו מלך יהודה קמה אמו עתליה "וַתֵּאָבֵד אֶת כָּל-זֶרַע הַמִּמְלָכָה", כלומר, לפחות כך מקובל להבין, רצחה עתליה את כל משפחת המלוכה וגם את נכדיה! עתליה המשיכה לשלוט ביהודה שש שנים עד שחוסלה בידי הכהן יהוידע, והוא המליך תחתיה את הילד יהואש. בפרשנות ובמחקר מקובל לראות בעתליה את בתם של אחאב ואיזבל; עובדת מסורה של הבעל שביקשה לכפות את פולחנו גם על חצר המלוכה והמקדש בירושלים. מטרתו של מאמר זה הוא להציג קריאה דיאכרונית של המסופר במלכים ב יא ובפרקים המקבילים בדברי הימים ב כג-כד ולהראות שטענות אלה מבוססות לא על הכתוב אלא על פרשנות מוטית. בעזרת הקבלות מתולדות המזרח הקדום, המאמר מציג את עתליה כשורדת האחרונה לבית עמרי מלך ישראל, שנלכדה בממלכת יהודה העוינת, ומעשיה נבעו לא מקנאות דתית אלא מרצונה לשרוד, ואף יתכן שבזכותה שרדה גם שושלת בית דוד. **מלות מפתח:** עתליה, מלוכה ומלכות בישראל וביהודה, בית עמרי, יהוידע, יהואש מלך יהודה

פרופ' יגאל לויין - המחלקה לתולדות ישראל ויהדות זמננו ע"ש קושיצקי, אוניברסיטת בר-אילן;

Yigal.Levin@biu.ac.il

מבוא

לפי המסופר במלכים ב יא ובדברי הימים ב כב, לאחר מותו של אחזיהו מלך יהודה, קמה אמו עתליה "וַתֵּאבֵד אֶת כָּל-זֶרַע הַמַּמְלָכָה" (מל"ב יא, א) - כלומר, לפחות כך מקובל להבין, רצחה את כל משפחת המלוכה, ובכלל זה גם את נכדיה שלה! אילולי מעשיה ההרואיים של נסיכה אחת, היה זה יכול להיות סופה של מלכות בית דוד. אותה עתליה המשיכה לשלוט ביהודה במשך שש שנים, עד שחוסלה בעצמה על-ידי הכהן יהוידע, שהמליך תחתיה את הילד יהואש. פרשה זו היא ייחודית בתולדות ישראל הקדומה בפרט והמזרח הקדום בכלל משתי סיבות עיקריות: האחת - מינה של הדמות העיקרית בפרשה, וליתר דיוק, של שתי הדמויות העיקריות: המלכה-האם והאחות. החברה בישראל הקדומה, כמו בכל העולם הקדום, היתה חברה פטריארכלית, ובה שלטו בעיקר הגברים.¹ לא מוכרות לנו עוד נשים שישבו על כס המלוכה ביהודה ובישראל, גם לא כהנות. מעט מאוד נביאות מוכרות לנו. ובכלל, אף שנשים היוו מן הסתם כמחצית מן האוכלוסייה, קולן חסר גם במקרא וגם ביתר המקורות שבידינו.² לכן, כאשר אנו, היסטוריונים של עולם המקרא, נתקלים בסיפור שבו "מככבות" שתי נשים, הוא מעורר בנו עניין רב, והוא ראוי בהחלט לתשומת לב מיוחדת.

השנייה - זהותה של ה"גיבורה הראשית": נסיכה ישראלית-צפונית, שמצאה את עצמה בחצר המלכות של יהודה, בירושלים.

מטרתו של מאמר זה הוא להציג את האפשרויות השונות להבנת מעמדה ומעשיה של עתליה בקריאה דיאכרונית של המסופר במלכים ב יא ובפרקים המקבילים בדברי הימים ב כג-כד. בעזרת הקבלות מתולדות המזרח הקדום המאמר יציג את עתליה כשורדת האחרונה לבית עמרי מלך ישראל, שנלכדה בממלכת יהודה העוינת, ומעשיה נבעו לא מקנאות דתית אלא מרצונה לשרוד.

1 המחקר על אודות מעמדן של נשים בחברה הישראלית הקדומה ובמחשבת המקרא וספרותו פרח מאוד בשנים האחרונות. ראו לדוגמה את Matthews, Levinson and Frymer-Kensky 1998; Bach 1999; Meyers 1999; 2013; Frymer-Kensky 2002; Marsman 2003; Sakenfeld 2003; Anderson 2004; Reich 2005; Ebeling 2010; García Bachmann 2013; Brenner-Idan Schüssler Fiorenza 2014; 2015. לסיכום המגמות העכשוויות בפרשנות פמיניסטית למקרא ראו Sakenfeld 2017.

2 ראו לדוגמה Williamson 2010. לשם השוואה ראוי לציין כי בחלק ממדינות המזרח הקדום היו לא פחות נביאות מאשר נביאים, ועל כך ראו Stökl 2010; 2015. על תפקידן של נשים ישראליות בפולחן ראו Nakhai 2019; Ruane 2013: 18-39. למעמדן של נשים ממשפחות כהונה ולוייה ראו Shectman 2011. על פעילות דתית בתוך הבית ראו Meyers 2013: 147-170. ולהערכה מחדשת לתפקיד ה"קרשה" בפולחן (אם אכן היה תפקיד כזה) ראו DeGrado 2018.

הכירו את עתליה

עתליה נזכרת לראשונה בשמה במלכים ב ח, כו, שם מסופר "בן-עֲשָׂרִים וּשְׁתַּיִם שָׁנָה אַחְזִיָּהוּ בְּמִלְכוֹ, וְשָׁנָה אַחַת מֶלֶךְ בִּירוּשָׁלַם; וְשֵׁם אִמּוֹ עֲתִלְיָהוּ בֵּת-עֲמֵרִי מֶלֶךְ יִשְׂרָאֵל"³.

מקריאה "בין השורות" בספר מלכים אפשר ללמוד שמאז ימיהם של עמרי מלך ישראל ואסא מלך יהודה יצרו ביניהן שתי הממלכות היריבות לשעבר ברית הדוקה, שכללה שיתוף פעולה בענייני סחר, צבא ויחסי חוץ. בו-בזמן פיתחו עמרי ובנו אחאב מערכת יחסים טובה גם עם אתבעל מלך צור. מערכת זו באה לידי ביטוי בנישואים של איזבל בת אתבעל לאחאב בן עמרי, ובעקבותיהם בכניסת עבודת הבעל והעשתורת הצוריים לישראל באופן ממוסד, כנראה על חשבון הפולחן הרשמי של אלוהי ישראל.⁴ וכך, אף ששמותיהם של שני בני אחאב שמלכו אחריו, אחזיהו ויורם, מביעים נאמנות לה' כאל הלאומי של ישראל, בעיני מחברי המקרא, עשו כל בני שושלת עמרי את הרע בעיני ה' (מל"א כב, נג; מל"ב ג, ב-ג). בשל כך היו כל המלכים האלה ראויים לעונש מוות. ואכן, בזמן שיורם בן אחאב שכב ביזרעאל והחלים מפצעי קרב, מינה הנביא אלישע קצין בשם יהוא, ושלח אותו לחסל את כל בית אחאב, ובכלל זה את 70 בני אחאב ואת כל כהני ונביאי הבעל (מל"ב ט-י, כח).⁵

יחסם של מחברי התנ"ך כלפי מלכי יהודה היה מורכב יותר. הם לא היו מרוצים מן הקשרים הקרובים שהיו בין יהושפט בן אסא ובין בני בית עמרי "הרשעים", אך עדיין ראו בו את אחד המלכים הצדיקים שהיו (מל"א כב, מא-נ; דה"ב כ, לה-לז). אולם, לפי המסופר במל"ב ח, טז-יח, לאחר מותו של יהושפט הומלך בנו יהורם: "וַיִּלְךָ בְּדֶרֶךְ מַלְכֵי יִשְׂרָאֵל,

3 לפי הכתוב המקביל בדה"ב כב, ב, הוא היה בן 42. לדעת מרבית החוקרים, השוני נובע משגיאת סופרים פשוטה. ראו Levin 2017: 179.

4 סקירה "שמרנית" על תולדות מלכות בית עמרי ניתן למצא אצל אהרוני תשמ"ז: 257-263. לסקירה חרשה לאור העדות הארכיאולוגית המעודכנת ראו Finkelstein 2013: 83-117 וגם McKinny 2016: 26-45. גרבה (Grabbe 2012) מציע סינזזה לאור הנתונים הארכיאולוגיים, המקראיים והאפיגרפיים. גישה אלטרנטיבית, לפיה מערכת היחסים בין ישראל לפניקים היתה עוינת דווקא, הציע לאחרונה אריה (2018).

5 סולוונג (Solvang 2003: 157) העירה שבאופן אירוני יהוא לא נחשב למלך הרבה יותר "טוב" ממלכי בית אחאב, שכן כפי שמספר מל"ב י, לא: "וַיְהִי וְאֵלֹהֵי יִשְׂרָאֵל בְּכָל-לְבָבוֹ, לֹא סָר מֵעַל חַטָּאוֹת יִרְבָּעָם אֲשֶׁר הִחֲטִיא אֶת-יִשְׂרָאֵל". אולם כדאי לציין שעל יהורם ואחזיה נאמר שהלכו בדרכי אחאב, אשר היה אחראי לכניסת עבודת הבעל והעשתורת לישראל, ואילו חטאו של ירבעם היה "רק" עבודת ה' בדרך פסולה, באמצעות עגלי הזהב. ברוכי-אונא (תשע"ג) טען כי למעשה גם יהוא היה צאצא של עמרי, "בן-דוד" של בני אחאב שחיסל.

כַּאֲשֶׁר עָשׂוּ בֵּית אַחָאָב, כִּי בַת-אַחָאָב הִיְתָה-לוֹ לְאִשָּׁה; וַיַּעַשׂ הָרַע בְּעֵינֵי ה'". כאן ראוי לציין שני דברים: האחד – כפי שציינה אלנה סולוונג (Solvang 2003: 154-155), לא באמת כתוב במה גרמה אותה "בת אחאב" ליהורם לחטוא; השני – זו הפעם היחידה בתנ"ך שנוכרת אשתו של מלך (או ליתר דיוק, אבי-אשתו) בד בבד עם מסירת פרטים על עלייתו לשלטון. אצל מרבית מלכי בית דוד נזכר דווקא שם אמו של המלך. מחבר ספר דברי הימים, שכנראה לא היה לו נוח עם העובדה שמלך צדיק כמו יהושפט מינה חוטא נורא כזה ליורשו, מבהיר לנו שיהושפט נתן לכל יתר אחיו מתנות וערי מצורות, אבל מינה את יהורם למלך כי הוא היה הבכור, וברגע שעלה יהורם לשלטון, הוא רצח את כל יתר האחים (דה"ב כא, ב-ד).⁶ מכאן הדברים רק התדרדרו. דברי הימים (אך לא מלכים) ממשיך ומספר שבימי פשוטו הפלשתים והערבים: "וַיַּעֲלֹ בִיהוּדָה וַיִּבְקַעוּהָ, וַיֵּשְׁבוּ אֶת כָּל-הָרְכוּשׁ הַנִּמְצָא לְבֵית-הַמֶּלֶךְ, וְגַם-בָּנָיו וְנָשָׁיו, וְלֹא נִשְׁאַר-לוֹ בֶן, כִּי אִם-יְהוֹאָחָז קָטָן בְּנָיו" (דה"ב כא, ז), ולאחר מכן יהורם מת "בְּלֹא חֲמֻדָּה" ממחלת מעיים איומה. יהואחז, המוזכר בכל מקום אחר בשם אחזיהו,⁷ הומלך על ידי "יושבי ירושלים" (דה"ב כב, י); ביטוי שיש המבינים אותו כסוג של אסיפת עם, אבל יכול גם להתייחס ל"המון העם". במלכים ב ח נמסר לנו: "בֶּן-עֶשְׂרִים וּשְׁתַּיִם שָׁנָה, אַחְזִיָּהוּ בְּמִלְכוֹ" (שם, כה), "וְשֵׁם אִמּוֹ עֲתַלְיָהוּ בַת-עֲמֵרִי מֶלֶךְ יִשְׂרָאֵל" (שם, כו).

אחת השאלות שהטרידו את החוקרים לאורך הדורות, היא זהות הנריה של עתליה. כבר ראינו שלפי מלכים ב ח, יח, אשתו של יהורם היתה "בת אחאב", ואילו לפי פסוק כו בפרק זה, אימו של אחזיהו, בנו של יהורם, היתה "עתליהו בת עמרי". למעשה, כל שושלת היוחסין של בית עמרי ויחסיהם עם יהושפט וצאצאיו אינם ברורים דיים (ראו לעניין זה את Etz 2001; Barrick 1996, אף שאינני מאמץ בהכרח את הפתרונות שהם מציעים). חוקרים רבים, המניחים שעתליה היתה בתו של אחאב, מסתמכים על אחד מכתבי היד של תרגום השבעים למלכים ב ח, כו, שבו כתוב "בת אחאב" במקום "בת עמרי", או מניחים על פי נוסח הפשיטתא, שהיא היתה "אחות" אחאב ולא בתו. אחרים פשוט מפרשים את המילה "בת" פרשנות מרחיבה, וסוברים כי היא כוללת גם "נכדה" או "קרובת משפחה" כלשהי

6 וכפי שהבהיר אבקסיס (Abecassis 2015), סביר להניח שמחבר דברי הימים המציא סיפור זה כחלק ממגמתו הברורה להציג את יורשיו של יהושפט שהלכו "בדרך מלכי ישראל", כרשעים.

7 "יהו-אחז" ו"אחז-יהו" הם למעשה אותו שם, ושני רכיביו: הרכיב התיאופורי "יהו" והפועל "אחז", מובאים בהיפוך. בן זה של יהורם מכונה "אחזיהו" או "אחזיהו" כמעט בכל מקום; הצורה "יהואחז" מופיעה רק כאן וכדה"ב כה, יג, אולם זה היה גם שמו של יהואחז בן יהוא מלך ישראל, ומאוחר יותר גם של יהואחז בן יאשיהו מלך יהודה. מן המקורות האשוריים אנו יודעים שגם שמו של "אחז" בן יתם מלך יהודה היה למעשה קיצור של "יהואחז".

(ראו את רשימת המקורות אצל Levin 2017: 189). יעקב קצנשטיין, למשל, חישב שאילו עתליה היתה באמת בתו של אחאב, היא היתה צעירה מדי מכדי להינשא ליהורם וללדת את אחזיהו (Katzenstein 1955). לפי דעתו, היא היתה בת צעירה לעמרי, אחותו של אחאב, אולם לאחר מות עמרי אימצו אותה אחאב ואשתו איזבל והיו לה כהורים. הצעה זו זכתה לתמיכה רבה בקרב חוקרים. קציעה שפנייר, למשל, כינתה את מערכת היחסים הזאת בכינוי "fratriarchal relationship", והשוותה אותה למערכת היחסים בין לכן לרבקה ובין אבשלום לתמר (Spanier 1998: 141). בכל מקרה, מרבית החוקרים רואים בעתליה את ממשיכת דרכה של איזבל, אם ככתה הביולוגית ואם ככת חסותה. כפי שכתבה פטרישיה דוטצ'ר-וולס: "איך שסוגיה זו לא תפתר, מוצאה כנסיכה מבית עמרי שמשתתפת ברשעות אותה שושלת ונושאת אותה [ליהודה] מוצגת על-ידי המחבר באופן ברור" (Dutcher-Walls 1996: 28).

השורדת לבית עמרי

מבחינה היסטורית, ברור שנישואי בנו של יהושפט לבתו (או לאחותו) של אחאב היא דרך טבעית ומקובלת לחיזוק והידוק מערכת הקשרים בין שני בתי המלוכה (ראו למשל את הניתוח שמציע Sergi 2015: 101-102). כך למשל הגדיר אותם ארנסט אקסל קנאוף (Knauf 2002): "נישואיה היו נישואים פוליטיים, אשר ייצבו את מעמדה של יהודה כמדינת-חסות של ישראל. באמצעותה, שלטו מלכי בית עמרי מן ועד באר-שבע. אתה הגיעה, ככל-הנראה, משלחת של סופרים, אומנים ואנשי חצר, אשר הביאו איזו שהיא נימה של ציביליזציה ל'דרום הפרוע' של ארץ כנען". שפנייר אף מניחה שהיה הסכם בין הממלכות שהגדיר מראש את סמכויותיה וזכויותיה של עתליה בחצר המלוכה היהודאית (Spanier 1998: 142). נראה שנישואים דיפלומטיים כאלה היו כלי משחק מקובל בעולם הדיפלומטי של המזרח התיכון הקדום. אנחנו מכירים מקרים כאלה ממארי שבסוריה במאה ה-18 לפנה"ס (ראו Bodi 2005: 68-78), ממצרים בתקופת הממלכה החדשה (ראו Liverani 1990; Meier 2000), מהאימפריה האשורית לדורותיה (Shibata 2015; Macgregor 2012: 69-71), ממלכת חתי, מן האימפריה הפרסית (Brosius 1996: 35-82), כמוכן, גם מן עולם ההלניסטי והרומי, ובכלל זה מן השושלת החשמונאית ומבית הורדוס (למשל: Marshak 1998: 206-245; Kokkinos 2015: 111-116). במקרה של אחאב ויהושפט, נראה שהכלי המקובל הזה פעל יפה, שכן שני בתי המלוכה התקרבו כל כך, עד שאנחנו אפילו מוצאים שימוש באותם שמות מלכים בשתי הממלכות, אף שלא באותו הסדר: בשתי הממלכות היו יורם/יהורם, אחזיהו וברור שאחריהם

מלכים בשם יואש/יהואש.⁸ ולכן, כאשר מסופר לנו במלכים ב ח, כט, שאחזיהו בן יהורם בן יהושפט מלך יהודה הגיע ליזרעאל לבקר את יורם בן אחאב הפצוע, אנחנו אמורים להבין שמדובר בבן דודו או באחיינו, בן אחותו. בכל מקרה אין כל הפתעה כאשר יהוא, שנשלח על ידי אלהים לחסל את כל בית אחאב, הורג לא רק את יורם בן אחאב ואת אימו איזבל אלא גם את אחזיהו שניסה לברוח ליהודה עם 42 מ"אחיו", ואחר כך גם את "שבעים בני אחאב".⁹ חיסול בית אחאב, משפחתה-מולדתה של עתליה, הושלם. עתליה, אי-שם בירושלים, היתה השורדת האחרונה לבית עמרי.

עתליה מולכת על יהודה

בנקודת הזמן הזאת מספר לנו מלכים ב יא, א: "וַעֲתִלְיָה אִם אֶחְזִיָּהוּ רָאֲתָהּ כִּי מֵת בָּנָהּ, וַתִּקֶּם וַתֵּאבֵד אֶת כָּל-זֶרַע הַמַּמְלָכָה". הביטוי "וַתֵּאבֵד" קצת לא ברור, אך מקובל גם מהמשך הסיפור שלמעשה, היא רצחה אותם.¹⁰ בפסוק המקביל בדברי הימים ב כב, י כתוב: "וַתִּדְבֹר" במקום "וַתֵּאבֵד". לפועל "להדביר" יש משמעויות שונות, מ"לרמוס" או "לשעבד" (למשל בתהלים יח, מח; מז, ד) ועד "דבר", המחלה הקשה המזכירה את מכות מצרים. האם התכוון מחבר דברי הימים לומר שעתליה "שיעבדה" או "הדביקה בדבר" את זרע המלוכה, במקום "לאבד"/"לרצוח אותם? קשה לדעת.¹¹

8 מן העדויות האפיגרפיות ידוע לנו שהקיצור המקובל לשם אלהי ישראל בשמות תיאופוריים ישראלים-צפוניים היה "יר", ואילו הצורה המקובלת ביהודה היתה "יהו". לכן סביר שכתוב שמותיהם של מלכי ישראל היה למעשה "אחזיו", "יורם", "יואש" וכדומה, ושמות מלכי יהודה נכתבו "אחזיהו", "הורם" ו"יהואש". ספרי המקרא שנכתבו על ידי אנשי יהודה, והועתקו על ידי יהודים לאורך הדורות, אינם עקביים בשימוש בצורות השונות. ראו לאחרונה Golub 2017a. כדי למנוע בלבול, במאמר זה נשתמש בשם "יורם" עבור מלך ישראל, בנו של אחאב, ו"הורם" עבור מלך יהודה, בן יהושפט.

9 אף שיש הבדלים משמעותיים באופן שבו מתארים מחברי שני הספרים, מלכים מחד גיסא ודברי הימים מאידך גיסא, את הריגתם של יורם ואחזיהו. על כך ראו Levin 2017: 190-191.

10 או כהצעתו של אחד הקוראים שהעירו את הערותיהם על מאמר זה, אולי הכוונה שהיא מלכה אחרי מות בנה במקום בנו ובכך קטעה את רצף השלטון של זרע הממלכה.

11 ווטסון (Watson 1972: 193) הציע שהפועל "תדבר" כאן קשור לפועל האכדי *duppuru*, "לרדוף". וייליאמסון (Williamson 1982: 314) ציין דווקא את הפועל האכדי *dabāru*, "להפוך" (שלטון), אבל למעשה סבר ש"ותדבר" הוא פשוט שיבוש של "ותאבד".

ואת מי בכלל "אבדה" עתליה? אם יהוא כבר הרג 42 מ"אחי" אחזיהו, כפי שסופר במלכים ב, יג-יד, מי נותר? אין הסכמה בין החוקרים לגבי זהותם של אותם "אחים" ולסיבת היותם באזור צפון השומרון.¹² חלקם מניחים שהיו קרובי משפחה ביולוגיים של אחזיהו,¹³ אבל רבים אחרים סוברים שמדובר בתומכיו, חייליו או בני חסותו.¹⁴ כיוון שלפי גרסת דברי הימים, יהורם כבר רצח את כל אחיו, בני יהושפט (דה"ב כא, ד), והפלשתים והערבים חיסלו את בניו והשאירו רק את אחזיהו (שם, יז), הופך דברי הימים ב כב, ח את "אחי אחזיהו" ל"בני אחי אחזיהו". בכל מקרה, כפי שהעירה סולוונג (Solvang 2003: 157), הריגת 42 מבני משפחת המלוכה או אפילו מאנשי הצצר, בוודאי הותירה שבר עמוק בהנהגת הממלכה. הטכסט אינו מספר לנו בדיוק מי נכללו בהגדרה "כל זרע המלוכה".¹⁵

פסוק ב במלכים ב יא ופסוק יב בדברי הימים ב כב מסתיימים במילים: "וַעֲתִלְיָה מְלֶכֶת עַל-הָאָרֶץ". הפסוקים אינם מפרטים את מעמדה הספציפי של עתליה כ"מולכת על הארץ". הפועל "מולכת" בלשון נקבה מופיע רק בעוד שני הקשרים בכל התנ"ך כולו: האחד - באסתר. שם כתוב על אסתר: "תְּמַלֵּךְ תַּחַת וְשֵׁתִי", ואז "וַיִּמְלִיכֶּה תַּחַת וְשֵׁתִי" (אסתר ב, ד, יז); השני - בסיפור משל יותם. שם אמרו העצים, תחילה לתאנה ואחר כך לגפן: "לְכִי-אַתָּה, מְלֶכֶי עֲלֵינוּ" (שופ' ט, י, יב). במקרה של אסתר ברור מהסיפור שתפקידה כ"מולכת" היה בעיקר טכסי, כאשת המלך, ולא היו לה סמכויות משל עצמה. כל השפעה שלה על מהלך העניינים היתה תלויה ברצונו הטוב של המלך. במקרה של העצים במשל, אומנם הם חיפשו שליט של ממש, אך פנייתם לתאנה ולגפן בלשון נקבה היא פשוט עניין של דקדוק; פנייתם לזית ולאטד בפסוקים ח ו-יד נאמרת בלשון זכר. אין בכך כל אמירה עקרונית על שוויון מגדרי בין עצי החורש.

ראוי לציין שהמקרא אף לא פעם אחת מכנה את עתליה בתואר "מלכה". שימוש בתואר זה במקרא הוא נדיר מאוד, ונראה שמחברי המקרא לא הכירו בשלטון עצמאי המנוהל על ידי

12 לדיון בזיהוי "בית עקד הרועים" שבו מצא יהוא את "אחי אחזיהו", ראו ארליך ורוטר תשע"ד.

13 כך למשל Sweeney 2007: 337. הוא הוסיף: "אף שאין זה סביר שכל ארבעים ושנים אָחיו של אחזיהו היו גם בניה של עתליה, נישואיו של יהורם לנסיכה לבית עמרי הספיק כדי שהם יזוהו כשייכים לבית אחאב, ולכן נתונים למעשיו של יהוא".

14 כך Hobbs 1985: 121; 128) ו-NRSV; NJPS; Cogan and Tadmor 1988: 114. הובס (Hobbs 1985: 121; 128) הציע שמדובר ב"חבריו לנשק" של אחזיהו, שהיו "בדרכם צפונה... במטרה לנקום את מותו של מלכם ובני דודיו".

15 סולוונג גם ציינה את העובדה שאומנם הביטוי "זרע הממלכה" הוא ייחודי ומופיע רק בסיפור זה, אך הוא מאוד דומה לביטוי "זרע המלוכה" המופיע במל"ב כה, כה, בירמיה מא, א, ביחזקאל יז, יג ובדניאל ג, א, ובכולם הכוונה היא רק לזכרים מבית המלוכה ולא לנשים.

נשים.¹⁶ התואר "מלכה" מופיע במגילת אסתר, תחילה לגבי ושתי ואחר כך לאסתר, וכפי שכבר הערנו, שם יש לו משמעות טכסית בלבד, ללא סמכות עצמאית (על תפקידן של נשים בחצר המלוכה הפרסית ראו 122-96: Llewellyn-Jones 2013; Brosius 1996). הוא מופיע בצורת סימכות בלבד גם בתוארה של "מלכת שבא" (מל"א י, דה"ב ט), אך איננו יודעים איזה מעמד היה לה בארצה.¹⁷ וכן בשיר השירים ו, ח-ט: "שָׁשִׁים הֵמָּה מְלָכוֹת, וְשִׁמְנִים פְּלִגְשִׁים, וְעֵלְמוֹת אֵין מִסְפָּר" מהללות את יופיה של הרעיה. חוץ מאלה אין עוד מְלָכוֹת בתנ"ך.

כפי שכבר הוכח בכמה מחקרים, היו "מְלָכוֹת" (כלומר נשות מלכים, *šarratu* או *ša ekalli* באכדית) במדינות שונות במזרח הקדום שהיתה להן השפעה רבה על סביבתן, אבל במרבית המקרים היתה השפעה זו תלויה במערכת היחסים בין המלכה ובין בעלה המלך, או בינה ובין בעלי השפעה אחרים בחצר המלוכה, ולא בסמכות עצמאית שלה (על כך ראו Smith 1998; Marsman 2003: 324-145). וכך גם במקרא: אף שמסופר שעתליה היתה "בת עמרי" ו"אם אחזיה", ושהיא "מולכת על הארץ", היא מעולם לא מכונה "מלכה", ומחברי ספרי מלכים ודברי הימים נמנעים מלספר על עלייתה למלוכה באופן המקובל לגבי מלכים: בני כמה היו, מי היה אביהם, כמה שנים מלכו וכדומה. כלומר מבחינת המחברים המקראיים, תקופת שלטונה של עתליה "לא נספרת" כתקופת מלכות! יותר מכך: כאשר מסופר במלכים ב ט, כח על מותו וקבורתו של אחזיהו, לא נזכר מי "מלך תחתיו", וכאשר מסופר במלכים ב יב, א על עלייתו לשלטון של יואש, לא נזכר בן מי הוא היה. בשני המקרים אין לכך תקדים בכל ספר מלכים. כפי שהעירו חלק מן החוקרים (למשל 159: Solvang 2003), נראה כאילו מישוה "מחק" את מלכות עתליה מרשימת המלכים של ממלכת יהודה והשאיר "שורה ריקה" בין אחזיהו ליואש. ההנחה המקובלת ביותר היא שעתליה תפשה את כס המלוכה בדרך המכונה היום "עוצר" (*regent* באנגלית, ראו למשל 143: Spanier 1998). פירושה של הנחה זו היא שעתליה "השתלטה" על הממלכה בשמו של נכדה התינוק יהואש. אנו מכירים מקרים רבים של "עוצרות" כזאת בממלכות מן העת העתיקה ועד ימינו, ומקובל להניח שזה היה המצב גם בישראל וביהודה בימי המקרא, אף שאין בלשון המקרא מילה מפורשת המתארת מצב כזה. די ברור שאם מנשה, לדוגמה, הומלך בגיל 12 (מל"ב כא, א), ונכדו יאשיהו בגיל שמונה

16 עתליה ברנר-עידן (17: Brenner-Idan 2015) מייחסת את חוסר ההכרה בשלטון נשים ל"חברה הישראלית" ולא דווקא למחברי התנ"ך. באיזו מידה המחברים היהודאיים של ספרי המקרא מייצגים את החברה בישראל בתקופת הברזל - זאת שאלה חשובה אבל חורגת ממטרת המאמר הנוכחי.

17 ראו Lemaire 2015 אשר סוקר את ההצעות השונות שהוצעו בעבר, ומציע שבמקום "מלכת שבא" יש לקרוא "מלאכת שבא", אשר הוא מפרש כ"משלחת". כלומר לפי דעתו לא מלכת שבא הגיעה לבקר את שלמה אלא "משלחת" מארץ שבא.

(מל"ב כב, א), היה צורך שמישהו ינהל את ענייני הממלכה עד שהוא יתבגר ויוכל לשאת בעצמו בנטל השלטון (כך למשל Na'aman 2016a: 203). ייתכן שאפשר לראות גם ביותרם, אשר "שפט את עם הארץ" בזמן שאביו עזיהו לקה בצרעת ובורד ב"בית החפשית" (מל"ב טו, ה), מעין מצב של עוצרות. יש לכך דוגמאות רבות בתולדות המזרח התיכון הקדום, וחלקן היו דווקא נשים. המפורסמת ביותר בהן היתה חתשפסות. היא מלכה במצרים בשם בנה החורג הצעיר, תחותמס ג, בראשית המאה ה-15 לפנה"ס (ראו Roehrig 2005; Sankiewicz 2011; Taterka 2015), ולבסוף לקחה לעצמה גם את התואר "מלך" (בלשון זכר!).¹⁸ קרוב יותר לזמנו של יהואש אנו מכירים את המלכה האשורית שִׁמוּ-רַמָּת, אשתו של שמי-אדד ה, שכנראה שלטה בשם בנה אדד-ניררי ג (Siddall 2014). אולם, תנאי בסיסי ל"עוצרות" כזאת הוא שיהיה בשם מי למלוך. כלומר עתליה יכלה להיות "עוצרת" רק כל עוד נכדה יהואש נותר בחיים. אילו באמת רצחה אותו, לא היתה לה כל לגיטימציה להחזיק בכס המלוכה!

יהושבע, יהואש ויהודע

לאחר שעתליה "אבדה" את כל זרע המלוכה, מסופר לנו: "וַתִּקַּח יְהוֹשֻׁבֶעַ בֵּת-הַמֶּלֶךְ-יֹרָם אֲחֹת אַחְזִיָּהוּ אֶת-יְוָאָשׁ בֶּן-אַחְזִיָּה, וַתִּגְנֹב אֹתוֹ מִתּוֹךְ בְּנֵי-הַמֶּלֶךְ הַמּוֹמְתִים, אֹתוֹ וְאֶת-מִיִּנְקָתוֹ בְּחֹדֶר הַמַּטּוֹת, וַיִּסְתְּרוּ אֹתוֹ מִפְּנֵי עֵתְלָיָהוּ וְלֹא הוּמָת. וַיְהִי אֵתָּה בֵּית ה' מִתְחַבֵּא שָׁשׁ שָׁנִים, וַעֲתָלְיָה מְלֻכֶת עַל-הָאָרֶץ" (מל"ב יא, ב-ג). ההערה שליהואש היתה מינקת מתבררת כהגיונית כאשר אנו לומדים בהמשך (במל"ב יב, א) שהוא הומלך בגיל שבע, מה שאומר שהוחבא עוד בשנת חייו הראשונה.¹⁹ עוד פיסת מידע הנמסרת לנו אחר כך, היא שאימו של יהואש היתה צְבִיָּה מבאר-שבע (שם, ב), מן הסתם אשתו של אחזיהו, אבל לא מסופר היכן היא היתה כאשר יהושבע "גנבה" את בנה מתוך חדר התינוקות: אולי מתה עוד קודם לכן, אפילו בשעת לידה; אולי היתה בין אלה שעתליה "אבדה"; אולי היתה בארמון ולא ידעה מה עלה בגורל בנה התינוק, או שמא ידעה אך שמרה על הסוד כדי לא לסכן את חיי בנה. הכתוב פשוט אינו מספר.

18 דמיון נוסף בין המקרה של חתשפסות לזה של עתליה, הוא בכך שלאחר מותה של חתשפסות החל תחותמס ג למנות את שנות מלכותו משנת מות אביו, השחית רבים מן המונומנטים שהשאירה, ואף הסב את ארון הקבורה שלה על שמו של אביה תחותמס א, וכך גם מלכותה "לא נספרה". על כך ראו Chappaz 1993; Manuelian and Loeben 1993; Takács, Ejsmond, Chyla and Witkowski 2016.

19 על הנקה ועל שימוש במיניקות במקרא ובספרות המזרח הקדום ראו Marsman 2003: 237, 414-415.

ומה עם יהושבע, המוצגת ככתו של יהורם ואחותו של אחזיהו? האם היתה גם בתה של עתליה, או של אשה נוספת של יהורם ורק אחות-למחצה של אחזיהו? ומדוע עשתה את שעשתה? כמובן, אפשר שמעשיה של יהושבע היו מעשה חסד גרידא - אחיינה התינוק היה בסכנת חיים, והיא פעלה כדי להצילו. ייתכן שאין צורך בכל הסבר נוסף. ואכן, בספר מלכים אין כל הסבר, והיא עצמה אינה נזכרת שוב. אבל נראה שדווקא מחבר ספר דברי הימים מציע מעט יותר. כפי שהעיר יוהה פקלה (Pakkala 2012), אם נסתכל היטב בכתובים, נראה שכאשר שכתב מחבר דברי הימים ב כב, יא את מלכים ב יא, ב, הוא שינה את סדר הפרטים בפסוק. בתחילת הפסוק במלכים כתוב: "וַתִּקַּח יְהוֹשֻׁבֶעַת בַּת-הַמֶּלֶךְ-יְהוֹרָם אַחֹת אֶחְזִיָּהוּ אֶת-יְוָאָשׁ", ואילו בדברי הימים כתוב רק "וַתִּקַּח יְהוֹשֻׁבֶעַת בַּת-הַמֶּלֶךְ אֶת-יְוָאָשׁ"; יתר הפרטים הביוגרפיים נדחים להמשך הפסוק. עקב כך, הופכת "יהושבע בת-המלך יורם" ל"יהושבעת בת-המלך"²⁰. לדעת מרסמן (Marsman 2003: 237), "בת המלך" הוא תואר מלכותי, "נסיכה", אף שהיא מודה שאין עוד דוגמאות לשימוש בתואר הזה במקרא. אם ניקח את ההבחנה הזאת צעד נוסף, יתעוררו שאלות מספר: אם ייתכן שיהושבע החזיקה בתפקיד רשמי כלשהו בחצר המלוכה; אם ייתכן שהיא ראתה את עצמה כעוצרת החוקית, כאחראית לשלומה של יורש העצר התינוק, או שמא זו רק אשליה שנוצרה בגלל האופן שבו מחבר דברי הימים בחר לנסח את הפסוק. בחלקו השני של פסוק יא הארוך והמפותל, משלים מחבר דברי הימים את הפרטים הביוגרפיים: "וַתִּסְתַּיְרֶהוּ יְהוֹשֻׁבֶעַת בַּת-הַמֶּלֶךְ יְהוֹרָם אֶשֶׁת יְהוֹיָדָע הַכֹּהֵן כִּי הִיא הָיְתָה אַחֹת אֶחְזִיָּהוּ, מִפְּנֵי עֲתִלְיָהוּ וְלֹא הִמְיָתָהּ". את היות יהושבעת בת יהורם ואחות אחזיהו אנחנו כבר יודעים, אבל שם בעלה הוא חידוש: יהוידע הכהן. יהוידע הכהן עתיד להפוך לדמות מפתח: עוד שש שנים הוא ייזום את ההפיכה נגד עתליה ואת המלכת יהואש. אבל רק כאן, בגרסת דברי הימים, אנו למדים שהוא היה נשוי ליהושבעת ושהיה לו קשר להצלחת הנסיך הצעיר מלכתחילה.²¹

ומה ירוע לנו על יהוידע? גם הוא דמות מסתורית למדי. במלכים הוא נזכר לראשונה במלכים ב יא, ד, כאשר לאחר שש שנות מלכות עתליה הוא מִזְמֵן אליו למקדש את ראשי

20 גם השם "יהושבע" המופיע במלכים, וגם "הושבעת" המופיע בדברי הימים, מופיעים בסיפור זה בלבד. פירוש השם דומה לפירוש שמה של אלישבע, אחות נחשון ואשת אהרן, לפי שמות ו, כג. בדרך כלל מקובל שפירוש השם הוא "ה' נשבע" או "שבועה לה'", אך להצעה נוספת ראו Golub 2017b. תוספת התי"ו בגרסת דברי הימים, הנותנת לשם "צורת נקבה", דומה להפיכת השם "אלשבע" ל- *Ἐλισάβετ*, "אליזבת", אימו של יוחנן וצאצאית של אהרן, בלוקס א, ז.

21 קלאודיה קמפ (Camp 1992: 105), אף שהיא מודעת לכך שרק גרסת דברי הימים מציגה את יהושבעת כאשת יהוידע, טענה שבכל זאת "ברור שהיה לה תפקיד במקדש, שבגללו היתה עצם נוכחותה שם דבר שהשלטון החדש לא חשד בו", והציעה להשוותה לחולדה הנביאה, שלדבריה "היתה אשה בעלת תפקיד עצמאי מסוג כלשהו במקדש".

הצבא ומתכנן להפיל את המלכה.²² לא מובא לו ייחוס כלשהו, והוא אפילו לא מכונה עדיין "כהן" – תואר זה מופיע רק בפסוק ט.²³ בהמשך, לאחר המלכת יהואש, גם מלכים וגם דברי הימים, כל אחד בדרכו, מספר כיצד "חנך" את יהואש, וכיצד היה הוא האיש שאליו פנה יהואש כדי שיאסוף כספים לשיפוץ בית המקדש. מקובל להניח שהיה "כהן גדול", אבל הוא מעולם לא מכונה כך במקרא. במקום שבו מלכים ב יב, ח מכנה אותו "יהוידע הכהן", דברי הימים ב כד, ו מכנה אותו "יהוידע הראש", בלי "כהן". לפחות בגרסת מלכים, לא היה לו כל קשר להצלת יהואש. הוא רק מופיע כעבור שש שנים כיוזם המזימה שתפיל את עתליה. היכן הוא היה כאשר עתליה "אבדה" את כל זרע המלוכה? האם הוא התנגד לשלטונה של עתליה? האם הוא ידע על יורש העצר המוסתר, או שהגיע לזירה רק כעבור כמה שנים? – את כל אלה שוב הכתוב אינו מספר.

כיצד ניתן להבין את מעשי עתליה

במחקר קיימות כמה גישות להבנת מעשיה של עתליה, ואפשר לחלק אותן לשלוש קבוצות עיקריות: סיבות פולחניות, סיבות פוליטיות וסיבות אישיות.

עתליה עובדת האלילים

הפרשנות ה"פולחנית" היא הפרשנות ה"מסורתית" במחקר. פרשנות זו מניחה שעתליה היתה עובדת מסורה לבעל הפניקי וניצלה את ההשפעה שהיתה לה על בעלה יהורם ועל בנה אחזיהו, כדי למסד את פולחן הבעל בממלכת יהודה, ממש כפי שעשתה איזבל במלכות ישראל שמצפון. חנוך רביב (תשל"א: 544-545) טען שעצם העובדה שיהוידע היה מסוגל לצבור כוח צבאי בתוך המקדש ללא הפרעתה של עתליה, ושיהושבע יכלה להסתיר שם את יהואש ללא הפרעה, רק מראים עד כמה עתליה "התנתקה" מבית המקדש, ועד כמה היא הפנתה את כל תשומת ליבה ל"בית הבעל" שלה. המניע היחיד שהניע את יהוידע, היה נאמנותו לדרך ה' שממנה הרחיקה

22 על ההפיכה עצמה, שלא אדון בה במסגרת מאמר זה, ראו Cohen 2000.

23 לדעתם של כוגן ותדמור (Cogan and Tadmor 1988: 126), הפתאומיות שבה מוצג יהוידע בספר מלכים, היא ראייה לכך ש"יתכן שהספור הנוכחי היה במקור חלק מספור ארוך יותר שבו הכהן נזכר עוד קודם לכן". נוסח תרגום השבעים לספר מלכים פשוט מוסיף את המלה ὁ ἱερεὺς, "הכהן" לשמו של יהוידע. לדעת דוטצ'ר-וולס (Dutcher-Walls 1996: 33), "הפער הנרטיבי" שנוצר עקב אי אזכורו של יהוידע הוא "כלי נרטיבי; הוא מגביר את המתח ומכריח את הקורא להיות תלוי במספר כמקור מידע".

עתליה את הממלכה. וכך כתבה שרה יפת (Japhet 1993: 809): "חזרתו המוחלטת של פולחן הבעל לתוך יהודה, והנסיון ליצר הפיכה פוליטית ודתית, נתנים להסבר רק אם עתליה אכן היתה בת אחאב ואיזבל". או כפי שכתבה אליס אוגדן בליס (Bellis 1994: 168): "עתליה סוגרת לאלים כנעניים, כפי שעשתה אמה, איזבל". כך קרול סמית' (Smith 1998: 157): "הכותבים המקראיים קושרים את עתליה לאיזבל... לדבר השלכות ברורות: עתליה עוררה את עבודת הבעל".²⁴ לאחרונה כתב עומר סרגי (Sergi 2014: 202): "ההערכה התיאולוגית של אחזיהו ומלכות עתליה מבהירה את תפישתו התיאולוגית-היסטורית של מחבר ספר מלכים... הוא הביט לאחור אל מלכות עתליה, והגיע למסקנה שכאשר אשה שנהגה לעבוד אלים זרים הגיעה לעמדת האשה הבכירה בבית דוד, היא הוותה סכנה מיידית להמשך שלטונו על יהודה. מהבחינה הזאת, מלכות עתליה מגלמת בתוכה את הסכנה של נשים ראשיות שעברו לפולחן זר". וכך גם ברנר-עידן (Brenner-Idan 2015: 30): "כמו איזבל - גיסתה, אמה או אמה החורגת - היא הביאה את פולחן הבעל לתוך ממלכתה... היא הצהירה על הפולחן הזר הזה כפולחן רשמי, לצד עבודת ה', והיתה לכהנת שלו". וכפי שכתבה סולוונג (Solvang 2003: 162), "הטכסט מציג את שארית בית דוד - בת המלך ואחיינה התינוק - כנמלטים אל בית ה'. החלטתה של יהושבע לחדש את הברית בין בית דוד לבית ה' היא צעד ראשון בכיוון כינונו של בית דוד במקומו של בית אחאב". כמובן, הבעיה היא בהיעדר ראיות. כנקודת התחלה ראוי לציין כי בעוד פרשנים לאורך הדורות הניחו שהמלכה הרשעית האחת בוודאי היתה בתה של המלכה הרשעית הקודמת, קשר זה אינו כתוב בשום מקום. גם מלכים וגם דברי הימים אינם מציינים את שם אימה של עתליה. אם עתליה אכן היתה בתו של אחאב, ייתכן שהיתה גם בתה של אשתו עובדת הבעל הידועה לשמצה, אבל ייתכן באותה רמת סבירות שהיא נולדה לו מאשה אחרת. ראוי לציין, שאף על פי שמקובל להבין את השם "איזבל" כשם פניקי, השם "עתליה" או "עתליהו", כמו שמות שני בניו של אחאב, אחזיהו ויורם, הוא שם המעיד על עבודת אלוהי ישראל, והוא מופיע עוד כשם של שני גברים ישראלים בתנ"ך (עזרא ח, ז ודה"א ח, כו-כז).²⁵ דברי החוקרים

24 אף שסמית' מעירה גם ש"עם זאת, יש לציין שעתליה לא מואשמת בדיכוי עבודת ה'. נראה שעבודת הבעל שהיתה, התרחשה במקרה נפרד".

25 לדיון הלשוני ראו Korpel 2006, אף שמקוריותו של החפץ שבו הוא דן מוטל בספק. על השם איזבל ראו לאחרונה את Rasimus 2017. עתליה ("Atalyā") היה גם שמה של אחת מנשותיו של סרגון ב מלך אשור שקברה נחפץ ב-1988 בממרוך, היא עיר הבירה כלה. סטפני דלי (Dalley 1998) הציעה שאשה זו היתה אשה יהודאית שנשלחה אל חצר מלך אשור, ושמה היה כשמה של המלכה שחיה כ-100 שנים לפני זמנה. אף שגם אכנבך (Achenbach 2002) וגם יונגר (Younger 2002: 216-218) העלו ספקות לגבי מוצאה היהודאי של אותה "Atalyā", דלי חזרה על טענה זו באופן משכנע למדי (Dalley 2004) - אם כי חלק מן ההערות הנוספות שהיא מעירה הן ספקולטיביות בעיניי.

שצוטטו לעיל, על "מהפיכה דתית" ועל "כניסת עבודת הבעל ליהודה", אין להם בסיס. אומנם סיפור ההפיכה של יהודע מספר על הריסת "בית הבעל" והריגת "מתן כהן הבעל" (מל"ב יא, יח), אבל בשום מקום לא נאמר שבית זה הוקם על ידי עתליה.²⁶ סולוונג (Solvang 2003: 156-157) גם ציינה את ההבדל בין תיאורי החטאים של יהורם, אחזיהו ועתליה, שעליהם נאמר רק ש"עשו הרע בעיני ה'", ובין התיאורים המפורטים של חטאי אחאב ואיזבל. הסיפור במלכים אינו מזכיר כל ניסיון לחלל את בית המקדש, והעובדה שיהושבע יכלה להסתיר שם את יהואש במשך שש שנים, מראה שעתליה לא ממש שלטה מקרוב על הנעשה שם. בוודאי, אין כל עדות לרדיפת כהנים או נביאי ה' כפי שעשתה איזבל. ספר מלכים מעולם לא אומר במפורש שעתליה עבדה את הבעל, ואין כל אזכור של עבודת האשרה או עשתורת.

אם כך, הרושם המתקבל הוא שמניעה של עתליה היו יותר פוליטיים או אישיים מאשר דתיים. תקוה פרימר-קנסקי מציינת את העובדה ש"גם המספר וגם יהודע אף פעם לא מאשימים את עתליה בעבודת הבעל, ואינם מזכירים את האשרה". היא אפילו מעלה את הרעיון ש"יתכן שעתליה נדבקה בקנאות הרפורמיסטית שהניעה את יהוא... אולי גם היא פעלה כדי להסיר את עבודת הבעל מן הארץ" (Frymer-Kensky 2002: 88). אף שגם פרימר-קנסקי אינה מאמצת עמדה זו, הערתה מדגישה עבורנו שמחבר ספר מלכים אינו מאשים את עתליה שהיא "איזבל".

עתליה השורדת האחרונה לבית עמרי

בשנים האחרונות הוסט הדיון בפרשת עתליה מן העניין הפולחני לפוליטי. חוקרים, כגון קנאוף (Knauf 2002) וסולוונג (Solvang 2003: 154-172), הדגישו את תפקידה של עתליה כזו שהיוותה את החיבור הפוליטי לא רק בין ממלכות ישראל ויהודה אלא גם בין בעלה יהורם, בנה אחזיהו ונכדה יהואש בתוך ממלכת יהודה פנימה. ברגע שנגדע שלטון בית עמרי בישראל, מצאה עצמה עתליה בלי משענת ובלי מפלט (כך Camp 1992: 104). עם השמדת בית עמרי על ידי יהוא שגרמה גם למותם של אחזיהו ו"אחיו", מצאה עצמה עתליה בתפקיד כפול: גם השורדת האחרונה לבית עמרי, וגם זו שגורל בית דוד מצוי בידיה. שפנייר (Spanier 1998: 143) ורביב (תשל"א: 541-548) הציגו אותה כזו ששמרה על עצמאות יהודה מפני התוקפנות של יהוא, דווקא. כפי שכבר הוער לעיל, אין כל היגיון בכך שתרצה לרצוח את יהואש, שכן בלעדיו לא היתה לה כל לגיטימציה כעוצרת. ואם זה אכן המצב, אולי עלינו להבין את מעשיה של יהושבע לא כניסיון להציל את יהואש מציפורניה של עתליה אלא כניסיון לגנוב אותו (הרי כך כתוב!) ולהציב את עצמה כעוצרת. אולי התחולל

26 אף שסרגי (Sergi 2014: 199) מצטט פסוק זה כאשר טוען שעתליה "מואשמת בהבאת פולחן זר לירושלים"!

למעשה מאבק בין שתי הנשים: המלכה-האם והאחות, על הילד ועל הממלכה. עצם העובדה שעתליה הצליחה להחזיק שש שנים בשלטון מלמדת שהיו לה תומכים בקרב אנשי החצר בירושלים, שהרי בניגוד לבעלה ובנה המנוחים, בוודאי היא לא יכלה להסתמך על תמיכתה של הממלכה הצפונית שהיתה בשליטתו של יהוא. המקרא, לפחות, אינו מספר על התנגדות כלשהי לשלטונה במשך התקופה הזאת. עם זאת, אפשר לראות בקלות שבה נערכה ההפיכה, כאשר איש ממשמר הארמון או המקדש לא חש לעזרתה של עתליה, סימן לחוסר שביעות רצון ממלכותה. ניתן להמשיך עם הניתוח "הפוליטי" הזה (כפי שעשה 103-104: Sergi 2015) גם בזירה הבין לאומית, כאשר עתליה, אחרונת השליטים לבית עמרי, נאלצת לתמרן בין ארם-דמשק בשלטון חזאל מצד אחד, אשור של שלמנאסר ג מצד שני, וישראל בשליטת יהוא מהצד השלישי.

עתליה "הגבירה"

ניסיון נוסף להבין את הרקע לפרשת עתליה מסתמך על מעמדה האישי. בבסיס הניתוח הזה נמצאת ההנחה שבממלכות ישראל ויהודה היה מעמד מיוחד למלכה-האם, "הגבירה" (אף שתואר זה מופיע במפורש רק במקרה של מעכה אם אסא במל"א טו, יג וברדה"ב טו, טו). ניתוח כזה מעמיד את עתליה בשורה אחת לא רק עם איזבל אלא גם עם מיכל, בת-שבע, מעכה ומלכות-אם נוספות.²⁷ לפי השחזור הזה, עתליה, שהיתה הכוח המניע מאחורי מלכויותיהם של יהורם ושל אחזיהו, פשוט סירבה לוותר על מעמדה, ועשתה את שעשתה כדי להמשיך להחזיק בכוח השלטון. אפשר למצוא גרסה מסוימת של תיאוריה זו כבר ב"תנ"ך לנשים" שהודפס בסוף המאה ה-19:

מעולם לא נשפך דם מלכותי בכמות כה גדולה, ומעולם לא היה רצון כה עז להשמיד משפחה שלטת, כדי להיות האחרונה שתשב על כס המלכות. בת מלך, אשת מלך, ואם מלך, היה ראוי שתחמול על צאצאי משפחתה. אמביציה אישית אינה תחליף לאהבה ולאחווה שארים, דמויות כגון עתליה הן בלתי-נורמליות, חייהן אינם ראויים לתיעוד
²⁸.(Stanton 2002: 81)

27 ובכללן גם אבי/אביה בת זכריה האלמונית הנזכרת רק כאימו של חזקיהו, אשר שפנייר (Spanier 1998: 136-149) מציגה כשחקנית ראשית בחצר המלוכה, ומוצאה גם הוא מן הממלכה הצפונית.

28 הודפס במקור ב-1895-1898.

ושוב, הבעיה טמונה בחוסר ראיות. איננו יודעים באמת איזה מעמד רשמי היה למלכות-אם בישראל או ביהודה. אם נבחן את מעמדה של איזבל, לדוגמה, נגלה שאף שהיתה כנראה דמות בעלת השפעה רבה בימי אחאב, לאחר מות בעלה היא נעלמת מן הזירה, ואין כל סימן להשפעה כלשהי שהיתה לה על בניה. הוצאתה להורג ביזרעאל היתה עניין מקרי יותר מאשר מעשה מכוון. כמו במרבית המקרים, השפעתה האמיתית בחצר המלוכה היתה תלויה יותר במערכת היחסים בינה לבין בעלה ובניה המלכים מאשר בכל תואר רשמי שהחזיקה בו. כפי שכתב קנאוף: "דורות קודמים [של חוקרים - י"ל] ניסו להגדיר את 'משרתה' של המלכה-האם ביהודה הקדומה. ברור שהיתה חשובה, שכן שמה נזכר עבור כל מלכי יהודה פרט לאחד. היא יכלה גם לאבד את מעמדה, כפי שארע למעכה. אבל ספק אם היתה לה 'משרה' של ממש" (Knauf 2002). גם ברנר-עידן (20-17: Brenner-Idan 2015) כותבת ברוח דומה.²⁹

בסופו של דבר, כל שיש בדינו הוא הסיפור המקראי, והוא אינו מגלה דבר, לא על מניעיה של עתליה ולא על מעשיה בשש שנות מלכותה על יהודה, וגם על מניעי יריביה הוא אינו מספר דבר.

בחזרה למקורות: קריאה דיאכרונית

אולם, למעשה, יש בדינו לא סיפור מקראי אחד אלא שניים: זה שבספר מלכים, וזה שבספר דברי הימים. רבים מן המפרשים והחוקרים שהציעו פרשנויות שונות לסיפור, קראו את שתי הגרסאות זו לצד זו, והשתמשו במידע שנמסר בשתייהן באופן סינכרוני. שפניר, למשל, כתבה כך: "בעקבות מותו של אחזיהו בידי כוחותיו של יהוא (מל"ב ט', כז), רצחה עתליה את כל היורשים לבית דוד ותפשה את הכס כעוצרת (מל"ב יא, א, ג). התנהגותה דומה לזו של יהורם, אשר רצח את כל יתר בניו של יהושפט כאשר הוא עלה לכס השלטון (דה"ב כא, ד)" (Spanier 1998: 143). אולם, לפי מרבית הדעות של חוקרי המקרא המודרניים, ספר דברי הימים נכתב כמה מאות שנים מאוחר יותר מאשר ספר מלכים, ולמעשה, מהווה מעין "מדרש" על ספר מלכים. כלומר לפני מחבר ספר דברי הימים עמדה גרסה כלשהי של אשר מכונה היום "ספר מלכים", והוא השתמש בה כבסיס לדברים שהוא כתב על תולדות ממלכת יהודה. יתרה מזאת, מחבר ספר דברי הימים לא רק העתיק, אלא גם שינה, השמיט והוסיף, כדי שההיסטוריה שהוא

29 לדיון ארוך במעמדן של מלכות-אם במקרא ובממלכות המזרח הקדום ראו: Marsman 2003: 345-370;

Macgregor 2012: 76-126.

מספר תהיה רלוונטית ובעלת משמעות עבור הקוראים שלו. בעוד הפרשנות המסורתית קוראת את שני הספרים במקביל, באופן סינכרוני, ומניחה שהכתוב בשניהם הוא בעל ערך היסטורי שווה, קריאה דיאכרונית רואה דווקא בגרסת ספר מלכים את הגרסה "המקורית יותר", ואת מרבית השינויים המופיעים בגרסת דברי הימים, היא רואה כשינויים מכוונים שנועדו "לעדכן" את הסיפור ולהתאים את המסרים שבו לתפישתו של מחבר דברי הימים בתקופתו.³⁰

לכן, ככל הידוע לנו, מחבר מלכים ב יא, א כלל לא ידע שיהורם רצח את כל אחיו, שכן "עובדה" זו מופיעה רק בגרסת דברי הימים, ואינה נזכרת בספר מלכים. כמובן, ייתכן שמחבר ספר מלכים ידע על רצח אחיו של יהורם ופשוט בחר שלא להזכירו, אבל אין זה סביר. כל קשר בין מעשיה של עתליה ובין מעשיו של בעלה המנוח קיים, אם בכלל, רק בספר דברי הימים, וגם מחבר ספר דברי הימים בחר לא להדגיש קשר זה. וכך, אם ברצוננו להבין את הסיפור המקראי לאשורו, עלינו לקרוא את שתי הגרסות באופן דיאכרוני: תחילה מלכים ואחר כך דברי הימים.

גרסת ספר מלכים

אם כך, מה באמת כתוב בספר מלכים? לפי המסופר במלכים ב יא, כאשר עתליה ראתה שבנה מת, קמה "וַתֵּאָבֵד אֶת כָּל-זֶרַע הַמַּמְלָכָה". ואז יהושבע, בתו של יהורם ואחותו של אחזיהו, "גנבה" את יהואש ואת מיניקתו מבין בני המלך המומתים, והחביאה אותו במקדש שש שנים, בזמן שעתליה מלכה בארץ. אכן נראה כאילו יהואש ניצל מטבח המוני, אבל לא מסופר מדוע בכלל נערך הטבח, ומדוע הצילה יהושבע את יהואש. הדבר שקורה לאחר מכן הוא שבשנה השביעית קם אדם בשם יהוידע, שרק מאוחר יותר מזוהה כ"הכהן", תופס פיקוד על המשמר

30 על תאריכי החיבור המשוערים של מלכים ושל דברי הימים ראו את דברי המבוא בכל פירוש ביקורתי של שני הספרים, לדוגמה: Sweeney 2007: 1-44; Cogan 2000: 88-105; Mulder 1998: 11-18; Klein 2006: 6-17. כריסטוף לויין (Levin 1982) ולויד ברה (Barré 1988) ניתחו את מקורותיו של סיפור עתליה באופן מעמיק. דוטצ'ר-וולס (Dutcher-Walls 1996) ניתחה את הסיפור בשימוש בכלים של ביקורת ספרותית, רטורית, אידיאולוגית וסוציולוגית, וטענה שיש להתייחס לגרסת ספר מלכים כאל חיבור מקורי ואחיד. לאחרונה סיכם נאמן (Na'aman 2016a) את מרבית הדעות על אודות זמן כתיבתו של סיפור עתליה (אינני מקבל את כל מסקנותיו במאמר זה). באופן כללי אני מקבל את הגישה הרואה בגרעין של ספר מלכים חיבור מימי גלות בבל או ראשית שיבת ציון, כלומר המאה השישית לפנה"ס (אף שיתכן כי נעשו בו שינויים בתקופות מאוחרות יותר), ואת ספר דברי הימים במאה הרביעית לפנה"ס. לסיכום האופן שבו "עיבד" מחבר דברי הימים את החומר שמצא במלכים באופן כללי (לאו דווקא בהתייחסות לעתליה) ראו Levin 2020.

המלכותי ועל משמר המקדש, מכריו על הילד בן השבע כמלך,³¹ ומוביל את ההמון המוסת לערוך ליניץ' בעתליה וגם במתן, כהן הבעל, שנזכר כאן לראשונה. יהוידע הופך למורו ורבו של יהואש, הכוח המניע מאחורי כס המלכות "כל ימיו" (מל"ב יב, ג).³²

אם כן, זו הגרסה הראשונית שהובאה, כנראה, במישרין או בעקיפין מתוך דברי ימיהם של מלכי יהודה. גרסה זו אינה מגלה את המניעים של איש מבין השחקנים בסיפור, אינה מספרת מה עשתה עתליה בשש שנות שלטונה, או מה עשו יהואש ויהושבע באותו זמן, או מהיכן פתאום הגיח יהוידע. את כל הפרטים האלה משלימים המפרשים למיניהם, איש לפי ראות עיניו. ועוד נקודה אחת בשלב הזה. לפי המסופר במלכים, גם יהורם וגם בנו אחזיהו הלכו "בדרך מלכי ישראל, כְּאִשֶׁר עָשׂוּ בֵּית אַחָב", וכך היו גם הם ראויים לגורל דומה לזה של בית אחאב. הסיבה היחידה שהם לא הושמדו כפי שהושמד בית אחאב, היא "וְלֹא-אָבָה ה' לְהַשְׁחִית אֶת-יְהוּדָה, לְמַעַן דָּוִד עֶבְדּוֹ: כְּאִשֶׁר אָמַר-לוֹ לָתֵת לוֹ נִיר לְבָנָיו כָּל-הַיָּמִים" (מל"ב ח, יט). זהו, כמובן, עיקר עניינו של ספר מלכים: המשך קיומו של בית דוד לאור הברית בין ה' לעם ישראל.

גרסת ספר דברי הימים

עד למועד כתיבת ספר דברי הימים, כנראה, לקראת סוף התקופה הפרסית או ראשית התקופה ההלניסטית, הישרדותו של בית דוד כבר לא היתה הסיפור המרכזי. עד למועד זה כבר עברה מלכות בית דוד מן המציאות הפוליטית אל החזון הנבואי. הנושא המרכזי עבור מחבר דברי הימים היה בית המקדש המחדש והלגיטימיות שלו, והוא פִּירַש גם את פרשת עתליה בהתאם. כבר ראינו כיצד מחבר דברי הימים מציג את יהורם באופן מחמיר הרבה יותר מאשר הוא מוצג במלכים, כיצד אצלו הוא מת "ללא חמדה" ממחלת מעיים איומה. את אחזיהו מכיר מחבר דברי הימים כפליט אחרון מהפשיטה הפלשתית-ערבית, והוא מספר עליו שהיה רשע בדיוק כמו אביו, "כִּי אָמַר הִיָּתָה יוֹעֲצָתוֹ לְהַרְשִׁיעַ", יחד עם יתר יועצי אביו (דה"ב כב, ג-ד). לפי

31 כמה חוקרים (כגון Liverani 1974) העלו ספקות לגבי הסבירות שיהואש ניצל והוחבא במקדש שש שנים עד שלפתע הוצא והוכרז כיוורש הלגיטימי לכס המלוכה. אולם, כפי שמעירה פרימר-קנסקי (Frymer-Kensky 2002: 87-88), "בעוד סקפטיות מודרנית אולי תגרום לנו לפקפק אם תינוק זה הוא אכן זרע דוד שניצל או שמא היה מתחזה מלכותי... אין כל רמז שמישהו בן אותה תקופה ראה בו אחר מאשר צאצא של בית דוד". סרגי (Sergi 2015: 108) נוקט עמדה זהירה יותר: "אף שסביר להניח שיהואש היה קרוב לבית דוד באופן כלשהו, עלינו להורות... שאין לנו אפשרות לשחזר את מוצאו האמיתי".

32 בגרסת ספר מלכים לא ברור בדיוק "כל ימיו" של מי - יהואש או יהוידע. דברי הימים ב כד, ב פותר את חוסר הבהירות על ידי הוספת המילים "כָּל-יְמֵי יְהוֹיָדָע הִכְהֵן". כמובן, רק דברי הימים מספר לנו על מותו של יהוידע ועל סטייתו של יהואש מדרך הישר.

המסופר בדברי הימים ב כב, ז, "וּמֵאֲלֵהִים הִיְתָה תְבוּסַת אַחֲזִיָּהוּ, לְבוֹא אֶל-יֹרָם" לזרעאל, להירצח שם עם יורם מלך ישראל.

ואז, לפי המסופר בדברי הימים, עתליה "ותדבר" את זרע המלוכה; אין אנו יודעים באמת אם הכוונה שונה מ"ותאבד" של ספר מלכים. ואז הגיעה יהושבעת, כפי שמכונה בדברי הימים. לפי גרסתו, "וַתִּקַּח יְהוֹשֻׁבֶעֶת בַּת-הַמֶּלֶךְ אֶת-יֹאָשׁ בֶּן-אַחֲזִיָּהוּ, וַתִּגְנַב אֹתוֹ מִתּוֹךְ בְּנֵי-הַמֶּלֶךְ הַמוֹמְתִים, וַתִּתֵּן אֹתוֹ וְאֶת-מִינְקָתוֹ בְּחֹדֶר הַמְטוֹת; וַתִּסְתִּירָהוּ יְהוֹשֻׁבֶעֶת בַּת-הַמֶּלֶךְ יְהוֹרָם אֲשֶׁת יְהוֹיָדָע הַכֹּהֵן כִּי הָיָא הִיְתָה אַחֲזִיָּהוּ, מִפְּנֵי עֲתֻלְיָהוּ, וְלֹא הִמִּיתָהּוּ". לפי גרסה זו, יהושבעת היא לא רק דודתו "החטפנית" של יהואש אלא גם אשתו של יהוידע הכהן, והם יחדיו החביאו את הילד בבית המקדש שש שנים. אנחנו עדיין לא יודעים בדיוק מה מעמדו של יהוידע, אבל עכשיו ברור שהוא כהן, ושהיתה לו די השפעה במקדש כדי להחביא שם תינוק לתקופה של שש שנים. מחבר דברי הימים עורך עוד כמה שינויים בתיאור ההפיכה כדי להוכיח שיהוידע היה דמות מפתח במקדש עוד לפני הריגת עתליה. כך שבעבור מחבר דברי הימים, עתליה היתה רשעית, עובדת עבודה זרה, ומול השפעתה השלילית על יהודה היה חייב לעמוד כהן צדיק.

אך זה אינו סוף הסיפור. בפרק הבא, יב במלכים וכד בדברי הימים, מכריח המלך הצעיר יהואש את יהוידע, שעכשיו בוודאי הוא כבר כהן ראשי, לאסוף כסף לשם "חיוזק בדיק הבית" במקדש. במלכים לא כתוב מדוע היה צורך בכך, אבל אפשר להניח שמכיוון שעברו יותר מ-100 שנים מאז הוקם המקדש על ידי שלמה, היה צורך בעבודות תחזוקה כלשהן. אולם בדברי הימים הדברים הרבה יותר מפורשים. שם פסוקים ד-ז מספרים:

וַיְהִי אַחֲרֵי-כֵן, הָיָה עִם-לֵב יֹאָשׁ לְחַדֵּשׁ אֶת-בַּיִת ה'. וַיִּקְבֹּץ אֶת-הַכֹּהֲנִים וְהַלְוִיִּם, וַיֹּאמֶר לָהֶם צֵאוּ לְעָרֵי יְהוּדָה וְקַבְּצוּ מִכֶּל-יִשְׂרָאֵל כֶּסֶף לְחֹזֶק אֶת-בַּיִת אֱלֹהֵיכֶם מִדֵּי שָׁנָה בְּשָׁנָה, וְאַתֶּם תִּמְהָרוּ לְדַבֵּר; וְלֹא מִהָרוּ הַלְוִיִּם. וַיִּקְרָא הַמֶּלֶךְ לַיהוֹיָדָע הָרִאשׁ, וַיֹּאמֶר לוֹ מִדּוֹעַ לֹא-דָרַשְׁתָּ עַל-הַלְוִיִּם לְהָבִיא מִיְהוּדָה וּמִירוּשָׁלַם אֶת-מִשְׁאֵת מִשֶּׁה עֶבֶד-ה' וְהִקְהַל לְיִשְׂרָאֵל, לְאַהֲלֵה הָעֲדוּת. כִּי עֲתֻלְיָהוּ הַמְרַשֵּׁעַת, בְּנִיָּה פָּרְצוּ אֶת-בַּיִת הָאֱלֹהִים; וְגַם כָּל-קִדְשֵׁי בַיִת-ה' עָשׂוּ לְבַעֲלִים.³³

33 התחביר בפסוק זה מעט מסורבל. בנוסח המסורה כתוב למעשה שהיו אלה בניה של "עתליהו המרשעת" שפרצו לבית ה'. בתרגום השבעים כתוב שהיו אלה *Γοθολία ἢν ἢ ἄνομος καὶ οἱ υἱοὶ αὐτῆς* שהיו אלה *Γοθολία ἢν ἢ ἄνομος καὶ οἱ υἱοὶ αὐτῆς*, ומרבית החוקרים סוברים שכך יש לקרא גם את הטקסט העברי. כלומר "עתליה הפושעת ובניה", ומרבית החוקרים סוברים שכך יש לקרא גם את הטקסט העברי.

הנה פתאום זוכה עתליה לאחר מותה לתואר "הַמְרִשֶׁת", והיו לה בנים, והם אפילו חיללו את בית המקדש. אזכור "בניה" של עתליה, שאין לו רמז במלכים, מפתיע כפליים, שכן דווקא ברברי הימים קראנו שאחזיהו, בנה של עתליה, היה אחרון בניו של יהורם ששרד. חוקרים רבים הציגו הצעות שונות בעניין: היו שהציעו שמדובר בבניו של יהורם לפני שכולם מתו. היו שהציעו שמדובר במקורביה של עתליה, חסידיה לעבודת הבעל, שנקראו "בניה" באופן סמלי. היו שהציעו לתקן את הכתוב ולקרא "כהניה" או "בוניה", כלומר אלה שבנו את בית הבעל, שאולי השתמשו בחומרי בניין מבית המקדש (כך למשל Curtis and Madsen 1910: 435; Dillard 1978: 186; Williamson 1982: 321; McKenzie 2004: 315-316; Klein 2012: 332).

לפי דעתי, מחבר דברי הימים התכוון בדיוק לאשר כתב: בניה של עתליה עשו נזק למקדש. אילו היו אלה בניו של יהורם, היה כותב כך. יתר על כן, ברור מתוך הדברים שהוא מתכוון שהנזק נעשה בזמן שלטונה של עתליה. בכך מספר לנו מחבר דברי הימים על מה שקרה באותן שש השנים הרבה יותר מאשר ספר מלכים, שלא סיפר דבר, אבל יש כאן יותר מ"סתם סיפור". אילו "בני עתליה" עשו את שעשו כאשר אימם היתה בשלטון, הם לא היו יכולים להיות גם בניו של יהורם, שכאמור, מתו כולם. כיוון שחלפו רק שמונה שנים מאז מות יהורם, ברור שלא מדובר בבנים שנולדו אחרי מותו, ולכן ברור שהם נולדו לעתליה בזמן שיהורם עוד היה חי! מכאן, שעתליה היתה לא רק עובדת אלילים מרשעת, אלא גם נואפת, אשר בגדה בלא אחר מאשר מלך יהודה מבית דוד! ואז היא ובניה חיללו את מקדש ה' וקידשו אותו לעבודת הבעל. ולכל זה אין אפילו זכר בספר מלכים!

האם ניתן להבין את עתליה

אם כך, כיצד יש להבין את עתליה? מתוך הכתוב בספר מלכים, היא היתה בתו של אחד המלכים החזקים של ממלכת ישראל, עמרי או אחאב, והושאה לבנו של מלך יהודה כאמצעי לחיזוק הקשר בין שתי הממלכות. לא מסופר לנו בת כמה היתה בזמן נישואיה, אבל אפשר להניח שהיתה בשנות העשרה לחייה.³⁴ כיוון שיהורם מלך שמונה שנים (מל"ב ח, יז), ואחזיהו

34 כפי שמסבירה הני מרסמן (Marsman 2003: 54): "בנות בדרך-כלל לא נישאו לפני הגעתן לבגרות מינית, אבל ככלל, נישאו זמן קצר לאחר המחזור הראשון שלהן. בכך צומצמה הסכנה של קיום יחסי מין לפני הנישואין, בעוד ניתן היה לנצל את שנות פריונה של האשה באופן מקסימלי". עוד על גיל הנישואין בישראל ובמזרח הקדום באופן כללי ראו אצל Ravid 2013: 97-104.

היה בן 22 במלכו (שם, כו), נולד הבן 14 שנים לפני הכתרת אביו, בשנה ה-11 מתוך 25 שנות מלכות יהושפט (מל"א כב, מב), כאשר יהורם היה בן 18. אם נניח שעברה לפחות שנה בין נישואיהם ובין לידת בנם הבכור, יהורם נישא כשהיה בן 17, אם לא צעיר מכך.³⁵ לפיכך, בהיותה בת 15 בערך, נשלחה עתליה בת אחאב להינשא לנסיך צעיר מממלכה שכנה, ששמו היה כשם אחיה.³⁶ אם השניים נפגשו לפני שנישאו, או אם חיבבו זה את זה, לא מסופר ולא חשוב.

המרחק בין שומרון לירושלים הוא רק כ-60 ק"מ, ובני שתי הממלכות חלקו שפה משותפת, תרבות חומרית משותפת ואל לאומי משותף, ואם נאמין לסיפור המקראי, היתה להם לפחות מסורת של זהות משותפת ועבר משותף.³⁷ כך שעתליה לא נשלחה לארץ רחוקה ולגמרי זרה, כפי שקרה להרבה מאוד נסיכות במעמדה במוצת הדורות. עם זאת, ירושלים של המאה התשיעית לפנה"ס היתה עיר קטנה מאוד וענייה מאוד, בהשוואה לשומרון של אותה תקופה ממש, וכך גם ממלכת יהודה הקטנה והענייה יחסית למעצמה האזורית החזקה והעשירה ישראל.³⁸ ודאי שלפחות בשנותיה הראשונות כמלכת יהודה הרגישה עתליה בודדה ומנותקת ממשפחתה.

אין לנו הרבה מאוד תיאורים מן העולם העתיק העוסקים במצבן של נשים שהושאו בנישואים פוליטיים כאלה, אבל אפשר להיזכר באגדה המוכרת על סמירמיס או אמיטיס (תלוי בגרסה), אשר "הגנים התלויים" בכבל, שהיו אחד משבעת פלאי העולם הקלסי, נבנו כדי לנחם אותה בעגוניה לביתה ההררית.³⁹ קרוב יותר לעניין, אולי, הוא סיפוריה של שבתו, בתו של יריס-לים מימחד, שנישאה לזמרי-לים מלך מארי במאה ה-18 לפנה"ס. גם כמה

35 לדברי יוסף פליישמן (Fleishman 1992: 35-48), גם בניס וגם בנות נחשבו "בוגרים" עם הופעת שיער בגוף ובפנים לבנים ועם צמיחת החזה לבנות. החוק האשורי מן המאה ה-12 לפנה"ס קובע שבנים יכולים להינשא בגיל 10. כדאי לזכור, שלפי גרסת דבה", אחזיהו היה בנו הצעיר של יהורם! אולם ייתכן שעתליה לא היתה אשתו הראשונה.

36 או לחלופין, אם למעשה היתה בת עמרי, זה היה שם דודה שאיתו גדלה כאחות.

37 שאלת הזהות העצמית המשותפת לישראל וליהודה נדונה במחקר כמה פעמים בעשורים האחרונים. לסיכום ראו Faust 2017.

38 לסיכום החפירות שהיו לאורך הדורות בעיר שומרון ראו Tappy 2014; Finkelstein 2011. על ממלכת ישראל בימי בית עמרי ראו Finkelstein 2013: 83-117. על ירושלים באותה תקופה ראו Mazar 2007; Uziel and Shai 2006. לתפישה יותר "מינימליסטית" ראו Geva 2014.

39 דלי (Dalley 2013) ערכה מחקר ספרותי, ארכיאולוגי והיסטורי מקיף על אגדה זו. ראו גם Foster 2004. אולם, עלינו לזכור שלא ניתן להשוות אפילו את שומרון של המאה התשיעית לפנה"ס לערים כמו בבל או נינוה.

מבנותיה של שבתו נישאו לשליטים שכנים, בעיקר למלכים ואסאלים של זמרי-לים. מתוך המכתבים ששרדו בארכיונים במארי, אנחנו יודעים ששבתו התכתבה באופן קבוע עם אביה, ושגם בנותיה כתבו להוריהן (Batto 1974: 8-58; Kitz 2015). מתברר שאחת הבנות, פרום, סבלה רבות בחיי הנישואין ולבסוף התגרשה, ואילו אחותה שימתום, שהיתה נשואה לאותו מלך ואסאל של אביה, נהנתה מזוגיות טובה (על בנות אלה ראו Bodı 2005: 68-78). אפשר להניח שגם עתליה כתבה מכתבים להוריה ולאחיה בשומרון, ואולי אף ביקרה אותם מדי פעם, כפי שעשו יהושפט, יהורם ואחזיהו, ובוודאי, מצאה נחמה כלשהי בביטחון שמשפחתה רבת העצמה דואגת לשלומה.

ייתכן מאוד שעתליה לא היתה אשתו היחידה של יהורם, אבל היא היתה מספיק חשובה כדי שבנה (שקיבל את שם אחיה הבכור) הוכר כיוורש העצר (אף שבגרסת דבה"י גם זה היה עניין של השגחה אלוהית). אנו מכירים כמה מקרים מן העולם העתיק שבהם היתה לאשת המלך השפעה מכרעת על בחירת היוורש. הדוגמה המובהקת לכך במקרא היא בת שבע אשת דוד שדאגה שדוד יכריז על שלמה כעל יורשו (מל"א א, א), ואילו בעולם המזרח הקדום אנו מכירים את נקיה/זכותו, אשתו המשנית של סנחריב, אשר השפיעה על בחירת בנה אסרחדון כיוורש על פני אחיו הגדולים, ואפילו השפיעה על בחירתו של נכדה אשורבניפל, שגם הוא לא היה הבכור.⁴⁰ יותר מכך איננו יודעים דבר על התנהלותה של עתליה בחצר המלוכה, ולמרות דעתם של מפרשי המקרא לדורותיהם, בשום מקום בספר מלכים לא מסופר שהיא עודדה את עבודת הבעל או שהביאה לרדיפת כהני ה' ונביאיו.

ואז, בהיותה בתחילת שנות ה-20 לחייה, החל עולמה להתפרק. אביה (או אחיה הבכור) אחאב נפל בקרב, שממנו נמלט בעור שיניו גם חמיה יהושפט (מל"א כב, כט-מ). מלכותו הקצרה של אחיה (או אחיינה) הבכור והחולה אחזיה היתה כנראה תקופה של חוסר יציבות בישראל, שכן מרידתו המוצלחת של מישע מלך מואב החלה "אחרי מות אחאב" (מל"ב א, א), אולם התגובה הצבאית המשותפת של ישראל ויהודה באה רק לאחר שיורם החליף את אחיו בכס המלוכה (מל"ב ג). כישלון המבצע הזה הפך את השליטה המואבית במישור שמצפון לארנון לעוברת מוגמת, והשתתפותו של יהושפט גרמה לעוינות מואבית גם כלפי יהודה.⁴¹ כל שידוע לנו על מלכות יהורם, בעלה של עתליה, הוא שהוא נותר בן ברית קרוב של גיסו, יורם בן אחאב, אחיה של עתליה, ושהוא לא הצליח למנוע את מרידתן של אדום ושל לבנה

40 על נקיה/זכותו ראו Mellville 1999; 2014; Svård 2015. רשימה כוללת יותר של מלכות שהשפיעו על ירושת הכס נמצאת אצל Ben-Barak 1987.

41 על מלחמות מישע ראו, בין רבים נוספים, את Rendsburg 1981; Na'aman 2016b.

ביהודה (מל"ב ח, יז-כב). ספר מלכים אינו מספר דבר על נסיבות מותו של יהורם, אבל זמן קצר לאחר המלכתו של אחזיהו, נפצע דודו, יורם בן אחאב, בקרב. אחזיהו נסע לבקרו ביזרעאל (מל"ב ח, יז-כב), ושם נלכד במרד יהוא, מרד שסימן את קץ שושלת בית עמרי בישראל, והותיר גם את יהודה ללא מלך.

כפי שראינו, מניעיה ומעשייה המדויקים של עתליה אינם ברורים, וכמוהם גם מניעיה של יהושבע כאשר "גנבה" את התינוק יהואש והסתירה אותו במקדש. גם העובדה שיהודע מכונה "הכהן" לא ממש מסבירה את מעשיו, במיוחד, שאין כל סימן, לפחות בספר מלכים, לכך שעתליה עבדה אלילים או חיללה את המקדש. אפשר רק להעלות השערות בדבר מאבק פנימי על הלגיטימיות של מעמדה של עתליה כ"עוצרת", ושסיעות שונות בתוך חצר המלוכה תמכו בדמויות השונות. כיוון שאין היגיון בכך שעתליה תרצח את התינוק יהואש ובכך תשמיט מתחתייה את מעמדה כעוצרת, אין לשלול שלמעשה התחולל מאבק בינה לבין יהושבע על השליטה בילד. ואם נתעלם מה"חיתון" שעשה מחבר דברי הימים בין יהושבע ליהודע, נראה שבסופו של דבר היה זה הכהן שיצא כאשר ידו על העליונה. באופן לא ברור, דווקא הוא ששלט בילד, הצליח לשכנע די אנשים בלגיטימיות שלו והפך בעצמו לכוח שמאחורי הכס.

סיכום

מן המידע הבסיסי שנמסר בספר מלכים ידוע לנו כי עתליה, בתו של אחד ממלכי ישראל לבית עמרי, שנישאה למלך יהודה כדי לחזק את הברית בין שתי הממלכות, מצאה את עצמה ללא משפחה, ונקטה צעד קיצוני ולא לגמרי מובן כדי להבטיח את הישרדותה. מכך ששרדה עוד שש שנים על כס המלוכה נתן להסיק שהיו לה גם תומכים בירושלים, לא רק אויבים. ייתכן שתמיכה זו היתה תלויה בעיקר בהישרדותו של נכדה יהואש, אבל ייתכן שהיו גם סיבות נוספות. לבסוף, גברה ידם של יריביה, והיא "הודברה" תחתם.

כזכור, דלי הציעה ש"Atalyā" אשת סרגון ב היתה נסיכה או בת אצולה יהודאית (Dalley 2004; 1998). אם נכון הדבר, עצם העובדה שבת משפחת המלוכה או האצולה היהודאית במאה השמינית לפנה"ס נקראה כשמה של המלכה מן המאה התשיעית, יכול להוות עבורנו סימן שהיו אנשים ביהודה שזכרו את עתליה לטובה דווקא. אולם, מחברי התנ"ך לא אהבו את עתליה. אף שנאמר שהיא "מולכת על הארץ", לא כינה אותה מחבר ספר מלכים בתואר "מלכה", ולא תיאר את עלייתה לשלטון באופן המקובל. עבורו היתה מלכות עתליה "תקופת

ביניים, "interregnum", הפסק בשושלת מלכי בית דוד, שהיה צורך לתקנו כדי להבטיח את המשך ההבטחה האלוהית לדוד.

ואז הגיע מחבר דברי הימים שהתייחס בעיקר למעמדו של המקדש. חטאיהם של יהורם ושל אחזיהו הפכו עכשיו לאשמתה של עתליה שהוצגה בסיפור כיועצת העיקרית שלהם. היא הפכה ל"מרשעת", עובדת אלילים ונואפת, ובני זנותה חיללו את המקדש והביאו את עבודת הבעל ליהודה. יהושבע, אחות אחזיהו, הפכה ליהושבעת, אשתו של יהוידע, והוא הפך מסתם "הכהן" ל"הראש". יחדיו הם הצילו את יהואש התינוק מ"הדברה" של עתליה, ובכך הבטיחו את המשכיות המקדש והממלכה. דורות של מפרשים וחוקרים מאז ועד היום המשיכו בדרך זו, והציגו את עתליה כאחת הדמויות המרושעות ביותר בכל התנ"ך כולו. כפי שכתב קנואף (Knauf 2002), "זהו אחד המקרים המובהקים של השחתת זכרו של אדם גדול (ובמקרה הזה אשה גדולה)".

הרבה מן הפרטים הקשורים בחייה של עתליה נותרים עלומים. אולם, עיון דיאכרוני במקורות המקראיים, התמקדות ברקע ההיסטורי והשוואת סיפור חייה לסיפורן של נשים מלכותיות נוספות בעולם הקדום, מסייעים לנו להבין אותו באור חדש ואנושי יותר.

רשימת מקורות

אהרוני, י' תשמ"ז. ארץ-ישראל בתקופת המקרא: גיאוגרפיה היסטורית (מהדורה שנייה בעריכת ישראל אפעל). ירושלים: יד יצחק בן-צבי.

אריה, ע' 2018. משחקי הכס: יחסי ישראל ופיניקיה מנקודת מבט ארכאולוגית, ארץ ישראל לג: 38-50.

ארליך, ז' ח' ורוטר, מ' תשע"ד. 'בית עקד הרועים': תל ובאר בצפון עמק דותן, במעבה ההר 4: 111-120.

ברוכי-אונא, א' תשע"ג. בית עמרי, בית אחאב ובית יהוא: קרבת דם וקרבות דמים, בית מקרא נח, ב: 5-30.

רביב, ח' תשל"א. ימי עתליה ויואש, בית מקרא טז, ד (מז): 541-548.

רייך, ר' תשס"ו. האשה אשר נתתה עמדי: נשים כעילה לעימות ולמלחמה במקרא. תל-אביב: הקיבוץ המאוחד.

- Abecassis, I. 2015. "He put to the sword all his brothers" (2 Chr 21,4)? *Biblische Notizen* 165: 35–42.
- Achenbach, R. 2002. JABÂ und ATALJĀ – zwei jüdische Königstochter am assyrischen Königshof? Zu einer von Stephanie Dalley. *Biblische Notizen* 113: 29–38.
- Anderson, C. B. 2004. *Women, Ideology, and Violence: Critical Theory and the Construction of Gender in the Book of the Covenant and the Deuteronomic Law*. London: T&T Clark International.
- Bach, A. (ed.) 1999. *Women in the Hebrew Bible: A Reader*. New York and London: Routledge.
- Barré, L. M. 1988. *The Rhetoric of Political Persuasion: The Narrative Artistry and Political Intentions of 2 Kings 9–11*. Washington, D.C.: Catholic Biblical Association of America.
- Barrick, B. W. 2001. Another Shaking of Jehoshaphat's Family Tree: Jehoram and Ahaziah Once Again. *Vetus Testamentum* 51: 9–25.
- Batto, B. F. 1974. *Studies on Women at Mari*. Baltimore – London: John Hopkins University Press.
- Bellis, A. Ogden. 1994. *Helpmates, Harlots and Heroes: Women's Stories in the Hebrew Bible*. Louisville: Westminster/John Knox.
- Ben-Barak, Z. 1987. The Queen Consort and the Struggle for Succession to the Throne. in J.-M. Durand (ed.), *La Femme dans le Proche-Orient Antique*. Paris: Editions Recherche sur les Civilisations, pp. 33–40.
- Bodi, D. 2005. *The Michal Affair from Zimri-Lim to the Rabbis*. Sheffield: Sheffield Phoenix Press.
- Brenner-Idan, A. 2015. *The Israelite Woman: Social Role and Literary Type in Biblical Narrative* (2nd ed.). London: Bloomsbury T&T Clark.
- Brosius, M. 1996. *Women in Ancient Persia, 559-331 BC*. Oxford: Clarendon Press.

- Camp, C. V. 1992. 1 and 2 Kings. In C. A. Newsom and S. H. Ringe (eds.). *The Women's Bible Commentary*. London: SPCK; Louisville: Westminster/John Knox. pp. 102–116.
- Chappaz, J.-L. 1993. Un Cas Particulier de Corégence: Hatshepsout et Thoutmosis III. In Chr. Cannuyer & J.-M. Kruchten (eds.), *Individu, Société et Spiritualité dans l'Égypte pharaonique et copte. Mélanges égyptologiques offerts au professeur Aristide Théodoridès*, Ath-Bruxelles-Mons: Association Montoise d'Égyptologie, pp. 87–110.
- Cogan, M. 2000. *1 Kings – A New Translation and Commentary*. AB; New York: Doubleday.
- Cogan, M. and Tadmor, H. 1988. *II Kings – A New Translation with Introduction and Commentary*. AB. New York: Doubleday.
- Cohen, S. 2000. How to Mount a Successful Coup d'Etat: Lessons from the Bible (II Kings 11, II Chronicles 23). *Diplomacy & Statecraft* 11: 1–28.
- Curtis, E. L. and Madsen, A. A. 1910. *A Critical and Exegetical Commentary on the Books of Chronicles*. ICC; Edinburgh: T&T Clark.
- Dalley, S. 1998. Yabâ, Atalyâ, and the Foreign Policy of Late Assyrian Kings. *State Archives of Assyria Bulletin* 12: 83–98.
- Dalley, S. 2004. Recent Evidence from Assyrian Sources for Judaeon History from Uzziah to Manasseh. *Journal for the Study of the Old Testament* 28: 387–401.
- Dalley, S. 2013. *The Mystery of the Hanging Garden of Babylon: An Elusive World Wonder Traced*. Oxford: Oxford University Press.
- DeGrado, J. 2018. The *Qdesha* in Hosea 4:14: Putting the (Myth of the) Sacred Prostitute to Bed. *Vetus Testamentum* 68: 8–40.
- Dillard, R. B. 1978. *2 Chronicles*. WBC; Waco: Word Books.
- Dutcher-Walls, P. 1996. *Narrative Art, Political Rhetoric: The Case of Athaliah and Joash*. JSOTSup 209; Sheffield: Sheffield Academic Press.

- Ebeling, J. R. 2010. *Women's Lives in Biblical Israel*. London: T&T Clark International.
- Etz, D. V. 1996. The Genealogical Relationships of Jehoram and Ahaziah, and of Ahaz and Hezekiah, Kings of Judah. *Journal for the Study of the Old Testament* 71: 39–53.
- Faust, A. 2017. An All-Israelite Identity: Historical Reality or Biblical Myth? in J. Lev-Tov, P. Hesse and A. Gilbert (eds.), *The Wide Lens in Archaeology: Honoring Brian Hesse's Contributions to Anthropological Archaeology*. Atlanta: Lockwood, pp. 169–190.
- Finkelstein, I. 2011. Observations on the Layout of Iron Age Samaria. *Tel Aviv* 38: 194–207.
- Finkelstein, I. 2013. *The Forgotten Kingdom: The Archaeology and History of Northern Israel*. Atlanta: Society of Biblical Literature.
- Fleishman, J. 1992. The Age of Legal Maturity in Biblical Law. *Journal of the Ancient Near Eastern Society* 21: 35–48.
- Foster, K. P. 2004. The Hanging Gardens of Nineveh. *Iraq* 66: 207–220.
- Frymer-Kensky, T. 2002. *Reading the Women of the Bible*. New York: Schocken.
- García Bachmann, M. L. 2013. *Women at Work in the Deuteronomistic History*. Atlanta: Society of Biblical Literature.
- Geva, H. 2014. Jerusalem's Population in Antiquity: A Minimalist View. *Tel Aviv* 41: 131–160.
- Golub, M. R. 2017a. Interchanges between ה, יה, and יו in Biblical Personal Names from the First Temple Period. *Journal of Northwest Semitic Languages* 43/2: 1–6.
- Golub, M. R. 2017b. Israelite and Judean Theophoric Personal Names in the Hebrew Bible in Light of the Archaeological Evidence. *Ancient Near Eastern Studies* 54: 35–46.

- Grabbe, L. L. 2012. Omri and Son, Incorporated: The Business of History. In M. Nissinen (ed.), *Congress Volume Helsinki 2010*. VT Sup. 148; Leiden: Brill, pp. 61–83
- Hobbs, T. R. 1985. *2 Kings*. WBC; Waco: Word Books.
- Japhet, S. 1993. *I & II Chronicles: A Commentary*. OTL; Louisville: Westminster/John Knox.
- Katzenstein, H. J. 1955. Who Were the Parents of Athaliah? *Israel Exploration Journal* 5: 194–197.
- Kitz, A. M. 2015. Naboth's Vineyard after Mari and Amarna. *Journal of Biblical Literature* 134: 529–545.
- Klein, R. W. 2006. *1 Chronicles – A Commentary*; Hermeneia; Minneapolis: Fortress.
- Klein, R. W. 2012. *2 Chronicles – A Commentary*. Hermeneia; Minneapolis: Fortress.
- Knauf, E. A. 2002. The Queens' Story: Bathsheba, Maacah, Athaliah and the 'Historia of Early Kings', *Lectio Difficilior* 2.
- Kokkinos, N. 1998. *The Herodian Dynasty: Origin, Role in Society and Eclipse*. Sheffield: Sheffield Academic Press.
- Korpel, M. C. A. 2006. Seals of Jezebel and other Women in Authority. *Journal for Semitics* 15: 349–371.
- Lemaire, A. 2015. Queen or Delegation of Saba to Solomon? In R. I. Thelle, T. Stordalen and M. E.J. Richardson (eds.), *New Perspectives on Old Testament Prophecy and History: Essays in Honour of Hans M. Barstad*. VTSup 168; Leiden – Boston: Brill, pp. 191–196.
- Levin, C. 1982. *Der Sturz der Königin Atalja: Ein Kapitel zur Geschichte Judas im 9. Jahrhundert v. Chr.* Stuttgart: Verlag Katholisches Bibelwerk.
- Levin, Y. 2017. *The Chronicles of the Kings of Judah – 2 Chronicles 10-36: A New Translation and Commentary*. London: Bloomsbury T&T Clark.

- Levin, Y. 2020. The Chronicler's Rewriting of the History of Israel: Why and How? In I. Kalimi (ed.), *Writing and Rewriting History*. Wiesbaden: Harrassowitz, pp. 173-188.
- Liverani, M. 1974. L'histoire de Joas. *Vetus Testamentum* 24: 438-453.
- Liverani, M. 1990. Tributary vs. Parithetic Marriages. In *Prestige and Interest: International Relations in the Near East ca. 1600-1100 B.C.* Padova: Sargon, pp. 274-282.
- Llewellyn-Jones, L. 2013. *King and Court in Ancient Persia 559 to 331 BCE*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- Macgregor, S. L. 2012. *Beyond the Hearth and Home: Women in the Public Sphere in Neo-Assyrian Society*. Helsinki: The Neo-Assyrian Text Corpus Project.
- Manuelian, P. and Loeben, C.E. New Light on the Recarved Sarcophagus of Queen Hatshepsut and King Thutmose I in the Museum of Fine Arts, Boston. *Journal of Egyptian Archaeology* 79: 121-55.
- Marshak, A. K. 2015. *The Many Faces of Herod the Great*. Grand Rapids – Cambridge: Eerdmans.
- Marsman, H. J. 2003. *Women in Ugarit and Israel: Their Social and Religious Position in the Context of the Ancient Near East*. Leiden – Boston: Brill.
- Matthews, V. H., B. M. Levinson and T. Frymer-Kensky (eds.). 1998. *Gender and Law in the Hebrew Bible and the Ancient Near East*. JSOTSup 262; Sheffield: Sheffield Academic Press.
- Mazar, A. 2006. Jerusalem in the 10th Century B.C.E.: The Glass Half Full. In Y. Amit, E. Ben Zvi, I. Finkelstein and O. Lipschits (eds.), *Essays on Ancient Israel in Its Near Eastern Context: A Tribute to Nadav Na'aman*. Winona Lake: Eisenbrauns, pp. 255-272.
- McKenzie, S. L. 2004. *1-2 Chronicles*. Nashville: Abingdon.
- McKinny, C. 2016. *My People as Your People: A Textual and Archaeological Analysis of the Reign of Jehoshaphat*. New York – Bern: Peter Lang.

- Meier, S. A. 2000. Diplomacy and International Marriages. In R. Cohen and R. Westbrook (eds.), *Amarna Diplomacy: The Beginnings of International Relations*. Baltimore – London: John Hopkins University Press, pp. 165–173.
- Mellville, S. C. 1999. *The Role of Naqia/Zakutu in Sargonid Politics*. Helsinki: Neo-Assyrian Text Corpus Project.
- Mellville, S. C. 2014. Women in Neo-Assyrian Texts. In M. W. Chavalas (ed.), *Women in the Ancient Near East: A Sourcebook*. London – New York: Routledge, pp. 228–239.
- Meyers, C. 1999. Women and the Domestic Economy of Early Israel. In A. Bach (ed.), *Women in the Hebrew Bible: A Reader*. New York and London: Routledge, pp. 33–43.
- Meyers, C. 2013. *Rediscovering Eve: Ancient Israelite Women in Context*. Oxford: Oxford University Press.
- Mulder, M. J. 1998. *1 Kings Volume 1: 1 Kings 1-11*. HCOT; Leuven: Peeters.
- Na'aman, N. 2016a. Queen Athaliah as a Literary-Historical Figure. *Semitica* 58: 181–205.
- Na'aman, N. 2016b. King Mesha's Occupation of Jahaz. *Journal of Northwest Semitic Languages* 42: 101–107.
- Nakhai, B.A. 2019. Women in Israelite Religion: The State of Research Is All New Research. *Religions* 10, 122.
- Pakkala, J. 2012. Selective Transmission of the Past in Chronicles: Jehoiada's Rebellion in 2 Kings 11 and 2 Chronicles 22:10-23:21. In E. Ben Zvi and C. Levin (eds.), *Remembering and Forgetting in Early Second Temple Judah*. Tübingen: Mohr Siebeck, pp. 236–256.
- Rasmus, T. 2017. Jezebel in Jewish and Christian Tradition. In U. Tervahauta, I. Miroshnikov, O. Lehtipuu, and I. Dunderberg (eds.), *Women and Knowledge in Early Christianity*. Supplements to Vigiliae Christianae 144; Leiden: Brill, pp. 108–132.

- Ravid, L. 2013. *Daily Life in Biblical Times*. Trans. J. Setbon. Jerusalem: Gefen.
- Rendsburg, G. 1981. A Reconstruction of Moabite-Israelite History. *Journal of the Ancient Near Eastern Society* 13: 67–73
- Roehrig, C. 2005. *Hatshepsut: From Queen to Pharaoh*. New York - London: Yale University Press.
- Ruane, N. J. 2013. *Sacrifice and Gender in Biblical Law*. New York: Cambridge University Press.
- Sakenfeld, K. D. 2003. *Just Wives? Stories of Power and Survival in the Old Testament and Today*. Louisville: Westminster John Knox.
- Sakenfeld, K. D. 2017. Feminist Biblical Interpretation: How Far Have We Come? In L. J. Claassens and C. J. Sharp (eds.), *Feminist Frameworks and the Bible: Power, Ambiguity, and Intersectionality*. London: Bloomsbury T&T Clark, pp. 11–18.
- Sankiewicz, M. 2011. The ‘Co-Regency’ of Hatshepsut and Thutmose III in the Light of Iconography in the Temple of Hatshepsut at Deir el-Bahari. In M. Horn, J. Kramer, N. Staring, C. van den Hoven, L. Weiss (eds.), *Current Research in Egyptology 2010. Proceedings of the Eleventh Annual Symposium. Leiden University 2010*. Oxford: Oxbow, pp. 131–144.
- Schüssler Fiorenza, E. (ed.). 2014. *Feminist Biblical Studies in the Twentieth Century: Scholarship and Movement*. Atlanta: Society of Biblical Literature.
- Sergi, O. 2014. Foreign Women and the Early Kings of Judah: Shedding Light on the Historiographic Perception of the Author of Kings. *Zeitschrift für die Alttestamentliche Wissenschaft* 126: 193–207.
- Sergi, O. 2015. Queenship in Judah Revisited: Athaliah and the Davidic Dynasty in Historical Perspective. In J.-M. Durand, M. Guichard and T. Römer (eds.), *Tabou et transgressions: Actes du colloque organisé par le Collège de France, Paris, les 11-12 avril 2012*. Fribourg: Academic Press – Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, pp. 99–112.

- Shectman, S. 2011. The Social Status of Priestly and Levite Women. In M. A. Leuchter and J. M. Hutton (eds.), *Levites and Priests in Biblical History and Tradition*. Atlanta: Society of Biblical Literature, pp. 83–99.
- Shibata, D. 2015. Dynastic Marriages in Assyria during the Late Second Millennium BC. In B. S. Düring (ed.), *Understanding Hegemonic Practices of the Early Assyria Empire: Essays Dedicated to Frans Wiggermann*. Leiden: Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten, pp. 235–242.
- Siddall, L. R. 2014. Sammu-ramāt: Regent or Queen Mother? In Lionel Marti (ed.), *La famille dans le Proche-Orient ancien: réalités, symbolismes, et images: Proceedings of the 55th Rencontre Assyriologique Internationale at Paris, 6–9 July 2009*. Winona Lake: Eisenbrauns, pp. 497–504.
- Smith, C. 1998. 'Queenship' in Israel? The Cases of Bathsheba, Jezebel and Athaliah. In J. Day (ed.), *King and Messiah in Israel and the Ancient Near East: Proceedings of the Oxford Old Testament Seminar*. JSOTSup 270; Sheffield: Sheffield Academic Press, pp. 142–162.
- Solvang, E. K. 2003. *A Woman's Place is in the House: Royal Women of Judah and their Involvement in the House of David*. JSOTSup 349; London: Sheffield Academic Press.
- Spanier, K. 1998. The Northern Israelite Queen Mother in the Judaeen Court: Athaliah and Abi. In M. Lubetski, C. Gottlieb and S. Keller (eds.), *Boundaries of the Ancient Near Eastern World: A Tribute to Cyrus H. Gordon*. JSOTSup 273; Sheffield: Sheffield Academic Press, pp. 136–149.
- Stanton, E. C. 2002. *The Woman's Bible: A Classic Feminist Perspective*. Mineola: Dover (originally published New York: European Publishing Company, 1895–1898).
- Stökl, J. 2010. Female Prophets in the Ancient Near East. In J. Day (ed.), *Prophecy and Prophets in Ancient Israel: Proceedings of the Oxford Old Testament Seminar*. New York – London: T&T Clark, pp. 47–61.

- Stökl, J. 2015. Deborah, Huldah, and Innibana: Constructions of Female Prophecy in the Ancient Near East and the Hebrew Bible. *Journal of Ancient Judaism* 6: 320–334.
- Svärd, S. 2015. Changes in Neo-Assyrian Queenship. *State Archives of Assyria Bulletin* 21: 157–171.
- Sweeney, M. A. 2007. *I & II Kings – A Commentary*. OTL; Louisville – London: Westminster John Knox.
- Takács, D., Ejsmond, W., Chyla, J. and Witkowski, P. 2016. An Erased Queen in the Hathor Temple at Gebelein. *Egyptian Archaeology* 48: 42–45.
- Tappy, R. E. 2014. Israelite Samaria: Head of Ephraim and Jerusalem's Elder Sister. In B. Wagemakers (ed.), *Archaeology in the Land of "Tells and Ruins"; A History of Excavations in the Holy Land Inspired by the Photographs and Accounts of Leo Boer*. Philadelphia: Oxbow Books, pp. 73–87.
- Taterka, Filip. 2015. Hatshepsut and Senenmut, or the Secret Affairs of Egyptian State. In D. Lewandowska, K. Marciniak and H. Rajfura (eds.), *Cupido Dominandi: Żądzą Władzy – Władza nad Żądzą / Lust for Power – Power over Lust*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Sub Lupa i Koło Starożytnicze UW, pp. 23–35.
- Uziel, J. and Shai, I. 2007. Iron Age Jerusalem: Temple-Palace, Capital City. *Journal of the American Oriental Society* 127: 161–170.
- Watson, Wilfred. G.E. 1972. Archaic Elements in the Language of Chronicles. *Biblica* 53: 191–207.
- Williamson, H.G.M. 1982. *1 and 2 Chronicles*. NCB; Grand Rapids: Eerdmans.
- Williamson, H.G.M. 2010. Prophetesses in the Hebrew Bible. In J. Day (ed.), *Prophecy and Prophets in Ancient Israel: Proceedings of the Oxford Old Testament Seminar*. New York – London: T&T Clark, pp. 65–80.
- Younger, K. L., Jr. 2002. Yahweh at Ashkelon and Calah? Yahwistic Names in Neo-Assyrian. *Vetus Testamentum*. 52: 207–218.